

*Es geht also um nicht weniger als um das Aufspüren von
Wegen in eine andere Arbeitswelt
Nicole Mayer-Ahuja¹
Zoals pluriformiteit in het algemeen een waarde is
die links zou moeten gaan koesteren
Paul Kalma²*

Solidair bij pluriforme bestaansstrategieën

Op zoek naar nieuwe zekerheid én autonomie

Bert Ormel

1. Inleidend

Het aantal werkenden met een vaste baan is tussen 2002 en 2012 in Nederland gedaald van 75% naar 69%. Vooral werkenden onder de 35 jaar hebben minder vaak een vast contract. Laagopgeleiden hebben relatief vaak een flexibel contract, hoogopgeleiden werken vaker als zelfstandige. Het zijn cijfers die het Centraal Bureau voor de Statistiek in december 2012 presenteert³. Kille cijfers. Zo komt het ook in de krant: feitelijke gegevens zonder analyse of uitleg⁴. Achter deze cijfers gaat echter een kwalitatieve ontwikkeling schuil, die een fundamentele verandering betekent voor de wijze waarop veel loonafhankelijken hun bestaan kunnen inrichten. Het mag dan over het geheel genomen ‘slechts’ een verschuiving van 6% zijn, bij de jonge generatie is er al lang geen sprake meer van 69% vaste banen. De relatie tot arbeid verandert, maar ook de relatie tot de bestaanszekerheden die in de ‘loonarbeidsmaatschappij’ met arbeid verbonden zijn. De vaste baan voor het leven is geen ‘norm’ meer voor een positie op de arbeidsmarkt, en wat atypische arbeid genoemd werd, is zo atypisch niet meer. Tegelijkertijd worden werknemers momenteel vanuit de hegemoniale neoliberale benadering geconfronteerd met de opvatting dat de beloning voor arbeid niet meer opweegt tegen de geleverde productie; de waarde van de arbeidskracht staat onder druk. De lonen moeten omlaag – een trend die al langer zichtbaar is bij veel flexibel werk. Met name aan de onderkant van het loongebouw, aan de “rafelrand van de arbeidsmarkt”⁵ heeft deze druk op de beloning tot gevolg dat mensen niet meer ‘normaal’ mee kunnen doen in de maatschappij, cq ‘overtollig’ worden, maar ook hoger in het loongebouw brengt het onzekerheid mee over de opgebouwde maatschappelijke status. In het industriële kapitalisme van na WOII zijn door collectivistische en corporatistische benaderingen collectieve bestaansstrategieën ontwikkeld, die werknemers (relatieve) zekerheid en perspectief boden. Ruysseveldt en Van Hoof stellen in 2006 nog, dat er geen sprake is van een “compleet nieuw arbeidsbestel”⁶. Er wordt echter stevig aan de collectieve fundamenten van het bestel gerammeld. Veel opgebouwde zekerheden staan op de tocht, en de verhouding tussen ‘zekerheid’ en ‘onzekerheid’ lijkt ver in de ongewenste richting door te slaan. In het krachtenspel van het financieel kapitalisme, dat opkomt vanaf midden zeventiger jaren, brokkelt het collectieve draagvlak af, komen werknemers weer alleen te staan, en zijn weer aangewezen op individuele bestaansstrategieën voor een decent bestaan. Er is een ‘nieuwe sociale kwestie’ ontstaan, die het waard is te verkennen en te keren, alleen al om diegenen die het treft, maar bovenal ook, omdat het uiteindelijk de samenleving als geheel is, die daardoor in zijn samenhang getroffen wordt.⁷

In het navolgende besteed ik eerst aandacht aan de nieuwe sociale kwestie en precarisering, zoals met name Robert Castel die in discussie heeft gebracht. Dit heeft in Duitsland, meer dan in Nederland, aandacht en verdere uitwerking gekregen. Stimulans voor deze aandacht was de vertaling van het boek ‘Les métamorphoses de la question sociale’ van Robert Castel⁸.⁹ Met name aan de Friedrich Schiller Universiteit in Jena is het gedachtegoed van Castel opgepakt en in een onderzoeksprogramma vertaald, waaraan onder andere Klaus Dörre en Ulrich Brinkmann hun naam verbinden. Het Soziologische Forschungsinstitut (SOFI) in Göttingen, onder leiding van Nicole Mayer-Ahuja, besteedt er inmiddels ook elk jaar met een themadag ‘Work in Progress’ aandacht aan. Ook zijn sociaaldemocratische (onderzoeks)instituten en verschillende bonden bij dit onderzoek

betrokken, uiteraard ook, of vooral, om handvatten te vinden om de vakbeweging uit het defensief te halen en perspectieven voor vernieuwing van het arbeidsbestel te vinden. De meest pregnante deelnemer uit de vakbonden lijkt me Hans-Jürgen Urban, hoofdbestuurder van de IG-Metall. Nieuw aan deze benadering is, dat de analyse verder gaat dan het indelen van de loonafhankelijken in 'onderklasse' en 'middenklasse', waarbij dan met name de onderklasse de klappen van toenemende onzekerheid te verduren krijgt. Er wordt namelijk zichtbaar gemaakt, dat de nieuwe onzekerheid werkenden op alle niveaus raakt, ook op die plekken waar men zich voorheen 'veilig' voelde. De middenklasse houdt zichzelf wat dit betreft nog steeds voor de gek¹⁰, onder andere omdat men 'de onderkant' afwijst/veracht, en omdat er nog steeds geloof is door opleiding het beter te kunnen krijgen en individueel te kunnen 'stijgen'.

Met aandacht voor het ontstaan van de nieuwe sociale kwestie, voor nieuwe vormen van precariteit en voor de pluriformiteit in individuele verwerking, schets ik een beeld van de ontwikkeling in de arbeid die onwenselijk is, omdat hierdoor teveel mensen met teveel onzekerheid te maken krijgen om hun leven perspectief te kunnen (blijven) geven. Dit kan de stabiliteit van de samenleving aantasten, aangezien de rechtvaardigingsgrondslag hiervoor steeds dunner wordt, of zelfs ontbreekt. Op zoek naar een nieuw maatschappelijk perspectief en contouren van een nieuwe wereld kunnen we echter niet terugvallen op oude collectieve arrangementen, omdat die tot stand kwamen in een specifieke historisch-maatschappelijke en economisch-politieke situatie. We zullen dus moeten zoeken naar arrangementen waarmee de huidige situatie 'overstegen' kan worden, naar een tegenstrategie ten opzichte van de krachten die ons gebracht hebben waar we nu staan. Naast vele zaken die verder uitgezocht dienen te worden, gaat het hier dus om minstens twee vragen, waarop we antwoord moeten zoeken en waarop ik in het eind van het artikel nader inga. In de eerste plaats de *inhoudelijke* vraag hoe de nieuw ontstane onzekerheid te overstijgen; wat zijn alternatieven, hoeveel ruimte is er voor pluriformiteit in bestaansstrategieën¹¹ en is er een breed gedragen rechtvaardigingsgrondslag te vinden. Met de term 'overstijgen' wil ik hier uitdrukken, dat het om méér gaat dan alleen het 'terugwinnen' van de zekerheid; het gaat ook om het vergroten van autonomie, oftewel het verminderen van afhankelijkheidsrelaties. In de tweede plaats de *organisatorische* vraag hoe tegenmacht te vormen om de huidige ontwikkeling te stoppen en alternatieven daadwerkelijk te kunnen realiseren.

2. De terugkeer van de sociale onzekerheid

De verzorgingsstaat heeft een redelijke mate van bestaanszekerheid voor alle mensen gebracht. Al vanaf eind vorige eeuw lijkt daaraan echter langzaam maar zeker een einde te komen. 'Modernisering' en neoliberale benaderingen brengen met zich mee, dat opgebouwde en bevochten beschermende collectieve sociale arrangementen ter discussie komen te staan en afgebouwd worden. Het 'moderne' individu wordt geacht zichzelf te kunnen redden, zodat markt en overheid verantwoordelijkheid kunnen afschuiven naar de burger. Het effect van deze ontwikkelingen is volgens Robert Castel dat we van doen hebben met de 'terugkeer van de sociale onzekerheid'¹², waardoor er een 'nieuwe sociaal vraagstuk', een nieuwe sociale kwestie, is ontstaan. Hij noemt deze terugkeer van onzekerheid het hoofdkenmerk van de maatschappelijke ontwikkeling sinds midden jaren zeventig in de rijke west Europese landen, en vrijwel alle analyses zijn het er over eens, dat dit veroorzaakt wordt door structurele veranderingen in het arbeidsbestel.¹³ In zijn indrukwekkende sociaal-historische analyse van 'de metamorfosen van de sociale kwestie'¹⁴ maakt Castel duidelijk, dat er door alle tijden heen drie 'zones van cohesie' bestaan. Als men een stabiele arbeidsverhouding heeft en een solide positie in sociale relaties, bevindt men zich in de 'zone van de integratie'. Omgekeerd bevindt men zich bij het ontbreken hiervan in de 'zone van de ontkoppeling'. Tussen deze zones bevindt zich een instabiele 'zone van precariteit', een kwetsbare sociale positie die zich kenmerkt door een precare verhouding tot arbeid en een fragiele ondersteuning door de directe omgeving. Het gaat hier te ver om de uitvoerige historische

beschrijving en analyse van Castel in al zijn nuancerings weer te geven. Kort gezegd stelt hij, dat er altijd een dynamiek in de samenleving is, die de grenzen van de zones laat verschuiven. Waar het vroeger vooral 'rijkdom' was, waardoor iemand in de zone van integratie zich kon bevinden, is in de loop van de tijd de stabiliteit van de loonarbeidsverhouding daarvoor bepalend geworden. Ook zijn er in de zone van de ontkoppeling altijd 'vagebonden', 'ellendigen' en 'uitgeslotenen' geweest. De mate waarin de samenleving mensen uit al deze zones bij de samenleving blijft betrekken is niet altijd hetzelfde, laat staan dat er een lineaire lijn zou zijn, die de grenzen van de zones zou verleggen naar 'steeds groter zekerheid'. Daar heeft het met de ontwikkeling van de welvaartsstaat/verzorgingsstaat en het sociale kapitalisme van na WOII wel lang naar uitgezien, maar de zekerheid brokkelt langzaam maar zeker weer af. De 'nieuwe sociale kwestie' is voor Castel nu de vraag, wat er voor 'de waardeloos gemaakte bevolkingsgroepen' gedaan kan worden om ze terug te laten keren in het maatschappelijke spel, om de ontkoppeling tegen te gaan, die het risico in zich bergt, dat de gehele samenleving daarop stuk loopt.

3. De zekerheid van het sociale compromis

Castel heeft het over de 'terugkeer' van de sociale onzekerheid. De vroegere onzekerheid, bijvoorbeeld zoals Nederland die kende tussen 1870 en 1920 tijdens de periode van dé 'sociale kwestie'¹⁵, moet dus aan banden gelegd geweest zijn. Dit is gebeurd doordat de verschrikkelijke misstanden in de arbeid uiteindelijk met grote maatschappelijke strijd gekeerd konden worden, onder andere door rechten van arbeiders in arbeidswetgeving vast te leggen. De individuele bestaansmogelijkheden krijgen kans onder de paraplu van collectieve regelingen.

Na WOII heeft zich het sociaal compromis van het industriële kapitalisme ontwikkeld, waardoor de bestaanszekerheid van de arbeider verder kon toenemen en de positie van de loonafhankelijken sterk veranderde. Het is een reformistische benadering, die erop gericht is met kleine stappen hervormingen, cq verbeteringen aan te brengen binnen het kapitalistische arbeidsbestel. Het compromis houdt enerzijds in dat de kapitalistische productieverhoudingen blijven bestaan, dat wil zeggen dat de loonarbeid –als afhankelijkheidsrelatie– niet wordt afgeschaft, maar zelfs uitgebreid. Anderzijds wordt de afhankelijke positie van de werknemer geflankeerd door 'verzekeringen': een welvaartsvast inkomen dat niet onder het sociale minimum komt, een arbeidsrecht waarop men zich beroepen kan, en een sociaal netwerk waarop men in slechte tijden kan terugvallen.

De onoverbrugbare ongelijkheid tussen 'kapitalist en 'arbeider' is in het ontwikkelde industriële kapitalisme veranderd. Langzaam maar zeker is er een situatie ontstaan, dat de arbeider niet meer zonder meer onderdeel van zijn 'klasse' uitmaakt, maar dat de positie van individuen of groepen veeleer met elkaar vergeleken worden aan de hand van een continuüm van posities. Van klasseconfrontatie is geen sprake meer, en de structuur van de arbeidsmaatschappij laat zich duiden doordat deze een continuüm van inkomensposities organiseert, die zich onderscheiden en tegelijkertijd een samenhang vormen. Iedereen vergelijkt zich met iedereen. Het gaat niet zozeer meer om klassentegenstellingen, maar om de concurrentie tussen beroepsgroepen.

Castel benadrukt, dat 'het beschermende' van het sociale compromis uiteindelijk is bewerkstelligd doordat de loonafhankelijken zijn ingevoegd in *collectieven*. De grote industriële bedrijven vormen grote arbeidscollectieven, de vakbondsorganisatie als collectief sluit collectieve regelingen af waar de individuele loonafhankelijke niet meer zelf verantwoordelijk voor is. De sociale partners sluiten overeenkomsten, waarbij de staat zijn rol speelt, door de totaal-maatschappelijke belangen in het oog te houden, met vooral het oogpunt van voorkomen van maatschappelijke onrust. Deze bescherming door collectieve arrangementen heeft tot gevolg, dat de arbeidsverhoudingen *ont-individualiseren*. De loonafhankelijke staat niet meer individueel tegenover zijn werkgever, maar ontleent zijn zekerheid aan het collectief. Onderlinge solidariteit is het kenmerk van deze periode: ieder doet mee in de samenleving en aan de wederopbouw, en er is een 'vanzelfsprekende' arbeiderssolidariteit, waarin voor iedereen hetzelfde geregeld is.

Loonarbeid is een centrale institutie, waaraan collectieve arrangementen werden verbonden en die basis bood om als burger volwaardige deel te nemen aan de maatschappij. Ook biedt het voor diegenen die, om welke reden dan ook, buiten het arbeidsproces vallen, een hoge mate van bestaanszekerheid. Vrijwel alle beschermende sociale arrangementen zijn opgehangen aan de loonarbeid, en er kan dan ook wel gesproken worden van een 'loonarbeidssamenleving'. Dit sociale compromis is na de WOII uitgebouwd en heeft het zo'n dertig jaar lang volgehouden. Het keerpunt wordt in tijd wellicht gemarkeerd door de opmerking van Den Uyl in 1973, dat 'de wereld nooit meer hetzelfde zal zijn'¹⁶.

4. De grote transformatie

Castel meent dat er in de west Europese landen vanaf midden jaren zeventig een 'nieuwe sociale vraag', een nieuwe sociale kwestie is ontstaan ten gevolge van een systeemverandering van het kapitalisme. Wat Kalma 'de geruisloze ontbinding van het maatschappelijke contract'¹⁷ noemt, benoemd Castel als 'een grote transformatie'¹⁸, waarvan we de uitkomst nog niet kunnen kennen, aangezien we er nog middenin zitten. De toekomst is nog 'open', maar wel is inmiddels een zich voltrekkende onderstroom te herkennen. Zo noemt Kalma een vijftal 'harde aanwijzingen', waaruit blijkt dat het maatschappelijk contract ontbindt: ongelijke verdeling van de welvaarts-groei, werk- en inkomensonzekerheid, een verschaalde verzorgingsstaat, groeiende inkomensongelijkheid en onbelaste rijkdom, en verharding van de samenleving.¹⁹

De 'grote transformatie' van het arbeidsbestel kenmerkt zich nu, aldus Castel, door een voortdurende tendens tot *ont-collectivering* oftewel *re-individualisering*. Het traditionele collectief van arbeiders verdwijnt steeds meer en er wordt van arbeiders –als individu- gevraagd mobiel te zijn, zich aan te passen en verantwoordelijkheid te nemen. Arbeiders doen dan in het ene project mee, en dan in het andere. In de arbeidsorganisatie die als een netwerk functioneert kan het arbeidscollectief, het op elkaar betrokken zijn, volledig verdwijnen. Castel concludeert, dat daardoor de arbeiders in toenemende mate weer in een concurrentieverhouding tot elkaar komen te staan, met diepgaande gevolgen voor de arbeiderssolidariteit. Carrières zijn discontinu geworden, en niet meer vastgelegd in collectieve regelingen van vaste arbeidsverhoudingen. Van de werknemer wordt steeds meer gevraagd als individu te ageren. Diegenen, die in staat zijn om zich hierin goed te 'verkopen' komen als 'winnaars' uit de bus. Voor hen kan de bevrijding uit de collectieve dwang daadwerkelijk meer efficiëntie en autonomie betekenen. Het heersende management, dat wil zeggen, de waarnemers uit neoliberale hoek, baseren op de ondernemersgeest en prestaties van deze laatste groep hun vreugde over het 'bevrijde' individu. Het mag erop lijken dat hiermee een oude wens van de verlichting in vervulling gaat, maar ook van 'de moderne', namelijk dat individuen vrij, mondig en autonoom kunnen ageren. Wat in deze euforie echter maar al te gemakkelijk vergeten wordt is, dat veel individuen niet het 'sociale kapitaal' hebben om zo te opereren. Nu was door het ontstaan van collectieven juist de mogelijkheid ontstaan om als volwaardig individu, cq volwaardige burger te participeren, waardoor dit 'recht' niet meer een voorrecht van de elite was. Dit wordt teniet gedaan door de ont-collectivering. Er ontstaat een splitsing tussen diegenen die individueel wél en diegenen die individueel níet het sociale kapitaal hebben om hun positie sterk te houden. Deze tweede groep krijgt in hoge mate te maken met nieuwe risico's die in de 'grote transformatie' steeds meer te maken hebben met fragiliteit van het sociale vangnet: risico op massawerkloosheid en precariseringsrisico's.

Voor de centrale rol die arbeid in het leven van mensen speelt, en voor de rol die arbeid in het tijdperk van de loonarbeidssamenleving speelt als allesbepalende factor waar heel veel zekerheid aan opgehangen is, cq van afgeleid is, zijn drie ontwikkelingen van grote betekenis, die met de nieuwe sociale kwestie te maken hebben²⁰. In de eerste plaats vind er *destabilisering* van stabiele arbeid plaats. Werknemers hebben in de periode van de loonarbeidssamenleving een relatief

stabiele arbeidsplaats, met een goed vangnet, en met perspectief op sociale stijging. Zij hebben nu met tegengestelde bewegingen te maken, waardoor arbeidsplaats en toekomstperspectief onzeker worden. Vooral de middengroepen zijn met deze destabilisering geconfronteerd. In de tweede plaats is het bijzonder dat een groeiende groep *zich inricht in de precariteit*, dat wil zeggen, precariteit als noodlot ervaart en er mee leert leven. Een groep die onzeker is over de dag van morgen, voortdurend mobiel moet zijn, geen perspectief op langere termijn meer heeft, leeft door het aaneenknopen van kleine en onzekere banen. In de derde plaats is er een groep *overbodigen*, die door 'gebrek aan plek op de arbeidsmarkt' niet 'meedoen', niet geïntegreerd zijn of kunnen worden, en die niet alleen op de arbeidsmarkt, maar ook in het openbare leven 'gedekwalificeerd' zijn. Castel constateert²¹ dat door deze ontwikkeling, waarin arbeid in mindere mate de stabiele factor in het leven is, de identiteitsvorming door arbeid minder wordt en arbeid ten opzichte van andere terreinen een minder integrerende rol gaat spelen. De collectieve bestaansstrategieën kunnen steeds minder de bescherming bieden die er was, en steeds meer mensen zullen er toe over moeten gaan om (ook weer) individuele bestaansstrategieën in te zetten. De inrichting van het bestaan hangt bij veel mensen nu af van de mate waarin men geïntegreerd is in andere netwerken, zoals familie en buurt.

5. Opname van opvattingen Castel in Duitsland

Robert Castel geeft met zijn "historisch-vergelijkende"²² analyse een beeld van de ontwikkeling van de arbeidssamenleving, waarmee schrijnend duidelijk wordt, dat door ont-collectivering, cq re-individualisering voor grote groepen werknemers de sociale onzekerheid is teruggekeerd. Het sociale compromis van de eerste dertig jaren na WOII is vanaf midden jaren zeventig gaan eroderen. In Duitsland is dit concept op verschillende plaatsen overgenomen, bestudeerd en verder uitgewerkt. Onder andere aan de universiteit van Jena, waar een onderzoeksgroep precariseringsprocessen onderzoekt in empirische onderzoeksprojecten. Al in 2006 legt deze groep, samen met onderzoekers van de universiteit van Recklinghausen, met ondersteuning van de sociaal-democratische Friedrich Ebert Stiftung eerste resultaten vast.²³ Hierbij wordt ook de eigen benadering ten opzichte van de analyse van Castel uitgewerkt. In hun inleiding bij de bundel die ze gezamenlijk uitgeven²⁴ geven Castel en Dörre vier punten aan, waarop de Jenaer benadering afwijkt, cq verder gaat. In het bijzonder gaat het hierbij om het plaatsen van de precariseringsontwikkeling in het kader van de kapitalistische ontwikkeling, én om naast de structurele aspecten ook de subjectieve manier van verwerken van onzekere arbeidsverhoudingen in de analyse te betrekken (zie paragraaf 8). De Jenaer onderzoeksgroep legt ook een 'eerste arbeidsdefinitie' van precaire werkgelegenheid voor. Deze ziet er als volgt uit:

*"Een betaalde arbeidsverhouding kan als precair geduid worden, als de werknemers op grond van hun activiteiten duidelijk zakken onder een inkomens-, beschermings- en sociaal integratieniveau, dat in de huidige samenleving als standaard gedefinieerd wordt en door de meerderheid wordt erkent. Een precair is een arbeidsverhouding ook als ze subjectief in zo'n mate met verlies aan zingeving, tekort aan erkenning en planningonzekerheid verbonden is, dat deze onder de maatschappelijke standaards valt."*²⁵

'Precariteit' is een relationele categorie die afhangt van wat maatschappelijk 'normaal' wordt gevonden. Als onzekere arbeid voor groepen een blijvende situatie wordt, kan aansluitend bij Castel gesproken worden van de vorming van een 'zone van precariteit', die duidelijk afgegrensd is van de 'zone van integratie' met beschermde normale arbeidsverhoudingen, en ook van de 'zone van ontkoppeling'. 'Precarisering' is echter een sociaal proces dat erosie van normale standaards tot gevolg heeft – en daardoor ook van invloed is op de geïntegreerden.

6. Het financieel kapitalisme en 'zijn geest'

Het industriële kapitalisme raakt dertig jaren na de WOII over zijn hoogtepunt heen en vanaf midden jaren zeventig is er sprake van een nieuwe fase in de kapitalistische ontwikkeling. Deze noemen we met Dörre de fase van het 'financiële kapitalisme'. Hij stelt²⁶ dat we met de ontwikkeling van het financiële kapitalisme moeten spreken over het ontstaan van een 'nieuwe vorm van precariteit'. Alvorens op deze nieuwe vorm van precariteit in te gaan, kort aandacht voor de overgang van fasen in de kapitalistische ontwikkeling. Ik doe dit vrij naar de opvattingen van Dörre (*kapitalistische Landnahme*) en Luc Boltanski/Ève Chiapello (*Geist des Kapitalismus*)²⁷ waarnaar Dörre ook in zijn analyse verwijst.

Het kapitalisme kenmerkt zich door accumulatie van meerwaarde. De vorm waarin de accumulatie plaatsvindt verandert in de maatschappelijke ontwikkelingen. Dörre stelt nu, dat elke nieuwe fase van kapitalistische ontwikkeling zich kenmerkt door het 'in-bezit-nemen' van nieuw "land". Het kapitalisme kent een structurele dwang om te groeien, wat mogelijk is door voortdurend meerwaarde te produceren door "onophoudelijke stijging van de arbeidsproductiviteit" en het "onbegrensd benutten van alle door de natuur en de aarde ter beschikking gestelde grondstoffen en voorwaarden"²⁸. Zo beschrijft Dörre de overgang naar een nieuwe fase van het kapitalisme vooral in de termen van 'in-bezit-nemen' van nieuw land.

Boltanski/Chiapello kennen 'kritiek' een centrale plaats toe als het gaat om verandering, cq ontwikkeling van het kapitalisme. Ze stellen, dat het kapitalisme mensen ook 'geestelijk' aan zich moet binden, zodat mensen vrijwillig meedoen. Deze 'geestelijke' rechtvaardiging moet ook een morele dimensie hebben, om ook vragen naar zekerheid en gerechtigheid te kunnen beantwoorden. Dit betekent, dat het kapitalisme in moet gaan op de maatschappelijke kritiek en daar op een dusdanige manier op moet inspelen, dat de 'kritiek verstomd'. Er moet dan een hegemoniale 'geest' zijn, de 'geest van het kapitalisme', waarin die kritiek is 'opgenomen'. Enerzijds is er de zogenoemde 'kunstenaarskritiek' (over onderdrukking, gebrek aan authenticiteit en autonomie) die vooral komt van diegenen die de burgerlijke samenleving bekritisieren, en anderzijds 'sociale kritiek' (over uitbuiting, armoede, verlies van solidariteit) waaraan de vakbeweging met name uiting geeft.

Van industrieel naar financieel kapitalisme

Zowel Dörre als Boltanski/Chiapello beschrijven nu vanuit hun eigen optiek de overgang naar een nieuwe fase van het kapitalisme, die in de jaren '70 inzet. Volgens Dörre loopt het industriële kapitalisme, met zijn grote industrieën en corporatistische maatschappelijke organisaties dan op z'n eind, omdat de financiële markten steeds centraler komen te staan. Over-liquiditeit brengt de perverse uitwerking met zich mee dat met geld, in de vorm van waardepapieren en derivaten, meer-geld gemaakt kan worden. De kapitalistische accumulatie heeft 'nieuw land' gevonden.

Boltanski/Chiapello kennen de maatschappelijke kritiek, die in 1968 z'n hoogtepunt vond, een belangrijke rol toe waar het gaat om verandering in het kapitalisme. De hegemoniale 'geest' van de welvaartsstaat, die verwerkt is in het sociale compromis, is uitgewerkt. Er ontstaat kritiek op de verhoudingen in de bedrijven en in de samenleving, er is een roep om democratie en autonomie. De sociale kritiek, die vooral verwoord wordt door de vakbeweging, en onder andere kritiek op de Tayloristische productiewijze inhoud, leidde tot veranderingen in de organisatie van de arbeid.²⁹ De 'kunstenaars'kritiek van 1968 is vooral een roep om bevrijding uit de beknellende sociale arrangementen, cq om 'autonomie', waarop het kapitalisme inspeelt met de tendens tot flexibilisering. De autonome 'project-mens' ontstaat, die *mobiel*, flexibel, creatief en *zelfverantwoordelijk* is en in telkens nieuwe projecten 'gevangen' is. Deze ontwikkeling werkt echter negatief uit in toenemende maatschappelijke ongelijkheid, onzekere arbeidsplaatsen, psychische druk; marktrisico's van ondernemingen worden langzaam maar zeker verschoven naar werknemers, toeleveranciers en andere dienstverleners.³⁰ De veranderingen in het kapitalisme ziet Boltanski vooral in het ontstaan van een "netwerk-logica".

7. Nieuwe vormen van precariteit

In hun primaire benadering verschillend, komen Dörre en Boltanski uit op vergelijkbare beschrijving van de fase van het financieel kapitalisme. Dit financieel kapitalisme is een bijzondere kapitalistische formatie, die twee elementen met elkaar verbindt: enerzijds kapitaal-accumulatie waarbij investeringskapitaal relatief dominant is, anderzijds flexibele productiemodellen en praktijken, waarbij marktwerking, eigen verantwoordelijkheid en concurrentie belangrijker zijn dan solidariteit.³¹ Dörre stelt, dat er een historisch *nieuwe* vorm van precariteit is ontstaan, die “het gezicht van de West-Europese loonarbeids-samenlevingen onomkeerbaar verandert”³². De arbeidsmarkt is structureel verandert, de subjectieve positie op de arbeidsmarkt wordt door werknemers anders beleefd, én precariteit³³ is een nieuwe vorm van disciplineren van het arbeidspotentieel.

Tussendoor is een relativerende opmerking op z'n plaats, namelijk dat er in de fase van het industriële kapitalisme uiteraard ook arbeid bestond, die we vanuit het perspectief van vandaag ‘precair’ zouden noemen. Met name vrouwen werkten vaak op kleine en minder zekere arbeidscontracten, als ze al (mochten) werken. De analyse van de maatschappelijke ontwikkelingen vraagt dan ook om meer dan alleen een benadering vanuit de arbeid. Brigitte Aulenbacher stelt in haar onderzoek naar de samenhang van precariteit en geslacht, dat niet alleen de ‘normale arbeidsverhouding’ onder druk kwam te staan, maar dat dit gold voor de “totale fordistische trias”³⁴, bestaande uit de ‘normale arbeidsverhouding’, de ‘kleinfamilie’ en de ‘welvaartsstaat’. Ze geeft daarbij aan, dat er wellicht sprake is van een economische dynamiek, maar ook van sociaal-structurele veranderingen met hun eigen dynamiek, zoals de pluralisering van levensvormen en emancipatie van de man-vrouw-verhouding.

Een wezenlijke oorzaak voor het ontstaan van nieuwe vormen van precarisering plaats Dörre dáár, waar het financieel kapitalisme zijn doorwerking heeft op de reële economie. In tegenstelling tot de reële economie start de kapitaal-accumulatie in het financieel kapitalisme bij het vooraf vaststellen van de winstmarges. Dit principe is overgebracht op de reële economie: om nu vóóraf gestelde winstmarges te kunnen behalen, worden alle andere factoren daaraan flexibel aangepast: lonen, arbeidstijden, arbeidsvoorwaarden. Dit zijn restfactoren geworden. In het financieel kapitalisme krijgt daarmee winstmaximalisatie weer de vorm van productie van –zoals Marx het noemde– absolute meerwaarde. Om de opbrengst van dit (weer) in-bezit-nemen van lonen, arbeidstijden en arbeidsvoorwaarden op peil te houden, moet er steeds zwaarder geconcurrereerd worden. Om de inkomsten van de aandeelhouders stabiel te houden, ontstaat zo een steeds verder stijgende onzekerheid over de arbeidsvoorwaarden.³⁵ Het financieel kapitalisme en nieuwe precarisering vormen uiteindelijk twee kanten van dezelfde medaille.³⁶ De ideologische drijfveer van dit in-bezit-nemen is –aansluitend bij Boltanski– een nieuwe geest van het kapitalisme, die zich laat uitdrukken in het aanprijzen van de zelfstandige ‘project-mens’ in een netwerksamenleving, die zich kenmerkt door individualiteit, zelfstandigheid, zelfredzaamheid, ondernemerschap.³⁷

8. Pluriformiteit van individuele verwerking

(pluriformiteit in individuele bestaansstrategieën)

Castel volgend stelt Dörre dat precariteit tegenwoordig minder dan ooit een exclusief probleem van sociale randgroepen is. Er kristalliseren zich veeleer drie vormen van precariteit uit, die –hoe paradoos dat ook mag klinken– verschillende zones van sociale cohesie betreffen. Ten eerste bevinden zich onder aan de sociale hiërarchie die groepen, die Marx al als de ‘overbodigen’ van de kapitalistische maatschappij betitelde. Het betreft langdurig werklozen en diegenen, die van hun werk niet rond kunnen komen en aanvullende ondersteuning nodig hebben. In grote meerderheid streven de mensen uit deze zeer diverse groepen, voor zover in staat om te werken, naar integratie door regulier werk. Slechts een zeer kleine groep kiest bewust voor een leven buiten de reguliere arbeid. Ten tweede zijn er de groepen die de eigenlijke ‘precairen’ vormen. Mensen met tijdelijk onzeker

werk, laagbetaald en met weinig aanzien. Vooral vrouwen en laag-opgeleiden vallen in deze groepen. Hoewel (in Duitsland) rond driekwart van de laagbetaalden een afgeronde vakopleiding heeft of zelfs een academische opleiding, maar desondanks de opwaartse mobiliteit achteruit gaat, kan van stabilisatie van deze precare situaties gesproken worden. Het feit dat de laagste lonen met 14% achteruit zijn gegaan (in Duitsland) onderschrijft dit ook. Ten derde is er een meer verborgen vorm van precariteit bij diegenen die nog een vaste baan hebben. Hierbij gaat het om angst voor 'status-verlies' die grote groepen van arbeiders en ambtenaren treft. Angst voor het behoud van arbeid en de angst de aansluiting met de 'middengroepen' te verliezen.

Het mag duidelijk zijn, dat de subjectieve beleving en verwerking van de mate van precariteit verschillend gebeurt door de verschillende groepen. Op basis van de drie door Castel uitgewerkte 'zones van cohesie', de zone van integratie, de zone van ont koppeling en daartussen zone van precariteit, heeft Dörre met zijn collega's een typologie gemaakt, die nog meer differentiatie binnen de verschillende zones aangeeft. Kwalitatieve bevraging van 100 werknemers uit alle sectoren ligt hieraan ten grondslag. Zie schema 1.

Schema 1: Typologie van Dörre van het (des-)integratiepotentieel van betaalde arbeid³⁸

Zone van integratie

1. Zekere integratie ('de verzekerden')
2. Atypische integratie ('de onconventionelen' of 'zelfmanagers')
3. Onzekere integratie ('degenen die onzeker geworden zijn')
4. Bedreigde integratie ('degenen die met 'neergang' worden bedreigt')

Zone van precariteit

5. Precare arbeid als kans / tijdelijke integratie ('de hopenen')
6. Precare arbeid als voortdurend arrangement ('de realisten')
7. Precare arbeid zonder scherpe kantjes ('de tevredenen')

Zone van de ont koppeling

8. Overwinbare uitgesloten zijn ('de veranderingsbereidwilligen')
9. Gecontroleerd uitgesloten zijn / geësceneerde integratie ('de ont koppelden')

Dörre onderscheidt dus negen typische manieren waarop er voor werknemers posities ontstaan in de huidige arbeidsmarkt. Het vraagt even zovele (individuele) bestaansstrategieën, die ontwikkeld worden op basis van omstandigheden en mogelijkheden. In de collectivistische benadering van het industriële kapitalisme was de omvang van (de minder zekere) individuele bestaansstrategieën teruggedrongen ten gunste van (zekere) collectieve bestaansstrategieën. Ontcollectivering en re-individualisering ondergraven die ontwikkeling. Bij deze typologie vraagt Dörre in het bijzonder aandacht voor drie nieuwe inzichten, die mede van belang zijn voor het ontwikkelen van perspectieven voor de arbeidsmarkt én voor beleid dat gericht is op ont-precarisering. Een eerste inzicht is, dat de typologie duidelijk maakt, dat "integratie" niet meer alleen mogelijk is langs de weg van de loonarbeid ('de verzekerden'), maar ook daarbuiten ('de zelfmanagers'). Het naast elkaar bestaan van 'verzekerde' en 'onconventionele' integratie geeft het einde aan van de onomstreden hegemonie van de betaalde, beschermde loonarbeid –de 'normale arbeidsverhouding'– in de huidige arbeidswereld. Enerzijds conventionele integratie door goed betaalde banen voor onbepaalde tijd, met de daarbij horende arbeidsrechten. Anderzijds onconventionele arbeid in flexibele banen met een grote mate van identificatie met de inhoud van de activiteit en sterke integratie in sociale netwerken op de arbeidsplaats. Voor sommige groepen ('high potentials') worden ook subjectief de gestandaardiseerde arbeidsverhoudingen minder aantrekkelijk, vooral ook omdat het de 'autonomie-beloofte' van de kunstenaarskritiek inlost. Het is wel van belang hierbij te onderkennen, dat deze 'integratie door vakmanschap' alleen groter betekenis krijgt, als er inkomens- en werkzekerheid is. Ook voor de hoog gekwalificeerde zelfmanagers geldt dus: eerst brood dan het

vakmanschap. Voor een beleid gericht op ont-precarisering is dit een perspectiefvol gegeven, omdat het de verbinding zichtbaar maakt tussen autonomie en vakmanschap enerzijds, en vertrouwen in een planbare toekomst anderzijds.

Een tweede inzicht is, dat bij lang niet alle creatieve arbeid de onzekerheid gecompenseerd wordt door voldoende werkaanbod (zoals bij de 'zelfmanagers'). Veel creatieve arbeid pendelt tussen tijdelijke onconventionele integratie en tijdelijke precariteit. De kunstenaar die zijn activiteit centraal stelt is hiervan typisch voorbeeld. Ook wetenschappers hebben hiermee vaak van doen. Veel creatief-precainen benadrukken de bevrijdende werking van flexibele arbeidsverhoudingen, en zullen de structureel preciaire situatie waarin men verkeert compenseren. Deze groep zit niet te wachten op belangenbehartiging, die gericht is op bescherming volgens conventionele betaalde banen voor onbepaalde tijd. Toekomstgericht beleid dat bescherming wil bieden voor autonomie en vrijheid, zal dus nieuwe arrangementen moeten ontwikkelen, die recht doen aan deze behoefte.

Een derde inzicht is, dat veruit de meerderheid van de werknemers in de zone van precariteit, zich oriënteert op het ideaal van de loonarbeid, een vaste zekere baan. Preciaire arbeidsverhoudingen gaan vaak gepaard met activiteiten met weinig ontplooiingsmogelijkheden. Bovendien heeft men te maken met onzekerheid en lagere betaling, maar ook krijgt men minder erkenning en de deelname aan sociale netwerken verzwakt. Beleving van werknemers uit de zone van de precariteit is, dat zij minder dan 'de geïntegreerden' mogelijkheden hebben om hun leven op langere termijn te plannen. Precariteit leidt zo tot duurzame discriminatie, cq discriminerende precariteit³⁹. Onzekerheid over hun werk, maar ook de sociale afstand tot de nagestreefde 'normale situatie' zorgen voor onzekerheid, schaamte, woede en resignatie. Men zet alles op alles om de aansluiting met de reguliere arbeidsmarkt maar niet kwijt te raken.

9. Naar een tegenstrategie

De analyses van Castel, Dörre en Boltanski maken duidelijk, dat de zekerheden die gecreëerd zijn onder het sociale compromis van het industriële kapitalisme zwaar onder druk staan. Met het financiële kapitalisme zijn we een nieuwe fase ingegaan, waarin lonen, arbeidstijden en arbeidsvoorwaarden weer restfactoren zijn geworden ten behoeve van optimale winstmaximalisatie. Autonomie-verlangens zijn daarbij deels geïncorporeerd door onder andere vernieuwing van arbeidsorganisaties, maar komen ook tot uiting in toename van het aantal zelfstandigen. De individuele, zelfredzame en ondernemende mens is het boegbeeld van deze nieuwe fase, waarmee de nieuwe verhoudingen worden gerechtvaardigd. Discriminerende precarisering is enorm toegenomen en door differentiatie in posities van verschillende groepen werknemers nemen concurrentieverhoudingen en is solidariteit moeilijk organiseerbaar. Het risico van het ontstaan van een 'gefragmenteerde klassenmaatschappij', waarbij mobiliteit in toenemende mate alleen binnen de groepen plaats vindt⁴⁰, is levensgroot aanwezig. Een tegenstrategie is hoogst wenselijk.

Het gebruik van de term precariteit, als kern-issue van dit tijdsgewricht, heeft inmiddels bij vakbonden, politieke partijen en andere (burger)initiatieven geleid tot verandering van argumentatie, tot nieuwe eisen en tot nieuwe actievormen. Het heeft daarmee, aldus Dörre, inmiddels een bijdrage geleverd aan de wijze waarop het financieel kapitalisme nog van invloed kan zijn. In Nederland is onder andere met de wet Flex en Zekerheid een aanzet gedaan om belangen van werkgevers en werknemers, van markt en arbeid, op een nieuw niveau met elkaar in evenwicht te brengen. Maar we zijn er nog niet. Er zal meer duidelijkheid moeten komen over de betekenis van precarisering en de subjectieve verwerkingsvormen van uiteenlopende preciaire posities op de arbeidsmarkt. Een terrein dat nog vrijwel braak ligt is bijvoorbeeld de wijze waarop klasse, geslacht en etniciteit relateren aan precariteit. De facto hebben we altijd met talrijke precarisering-processen te maken⁴¹. Ook de gevolgen van ont-solidarisering voor de samenhang in de samenleving is een terrein dat om verder onderzoek vraagt. Het lijkt een tendens te zijn, dat de nieuwe generatie – uiteraard ingegeven door de zich voordoende omstandigheden- veel beter in staat is om met

onzekerheid om te gaan, dan de generatie van de welvaartsstaat. Dit sluit aan bij de centrale conclusie die Castel/Dörre trekken naar aanleiding van de bijdragen in hun gezamenlijk uitgegeven bundel⁴², namelijk dat de centraliteit van arbeid ongebroken is, maar dat de 'norm' voor zekere, 'goede' arbeid wel veranderd is. Die norm is niet meer voor iedereen gelijk aan de norm van het sociale kapitalisme, namelijk de vaste voltijdsbaan. Langzaam maar zeker neemt de acceptatie van flexibele werkgelegenheid toe –met name bij de hoger gekwalificeerden-, waardoor er zoets als een onzichtbare culturele scheidslijn ontstaat. Dit zal druk gaan leggen op minder gekwalificeerden en kan op de arbeidsmarkt polarisatie tot gevolg hebben van kansen op arbeid. Met de acceptatie van flexibilisering is de zorg voor precarisering echter niet weggenomen.

Alvorens in te gaan op de vragen over inhoud en organisatie bij het realiseren van een tegenstrategie, eerst nog aandacht voor enerzijds het feit dat we ons moeten realiseren dat we niet uit de kapitalistische maatschappij-formatie kunnen stappen en dus aangewezen zijn op reformistische politiek en anderzijds voor de vraag wat rechtvaardigingsgrondslag en draagvlak voor een tegenstrategie kan zijn.

10. Reformisme

Zolang er nog geen geloofwaardig alternatief voor de loonarbeidssamenleving bestaat, zullen we met een reformistische politiek moeten proberen een samenleving vorm te blijven geven, die een hoge mate van zekerheid en solidariteit biedt. Castel geeft aan, dat het nog een puzzel is hoe dit in te vullen, maar geeft ook aan, dat de elementen van de puzzel al wel voorhanden zijn: de positieve elementen daarvan zijn: nog steeds sterke sociale voorzieningen en verzekeringen, nog steeds een economische situatie, die niet voor alles en iedereen verwoestend is, nog steeds hoogwaardige humanresources; maar ook negatieve elementen die oplossing behoeven: een rafelend sociaal net, een tot nutteloosheid veroordeelde arbeidsreserve, groeiende twijfel bij al diegenen, die in de loonarbeidssamenleving schipbreuk leiden. Er zijn vele krachten die op deze ontwikkeling van invloed zijn, en het kan verschillende kanten uit. Van centrale betekenis zou het zijn, als er weer een gemeenschappelijke noemer gevonden kan worden –zoals solidariteit en gemeenschappelijkheid dat was tijdens het sociale kapitalisme- die een alternatief kan vormen voor de hegemoniale geest van het financiële kapitalisme, waarin individualiteit, flexibiliteit, mobiliteit en zelfredzaamheid centraal staan. We zullen moeten zoeken naar dergelijke 'overstijgende' waarden, die enerzijds zekerheid voor ieder en gemeenschappelijkheid in zich dragen en waarin ieder een toekomstperspectief kan ontwikkelen, maar anderzijds ook recht doet aan de 'kunstenaars'-wensen van 1968, met vrijheid van sociale druk en maximale autonomie voor het individu.

Uiteraard moeten we utopieën blijven formuleren en ideale alternatieven blijven zoeken voor de lange termijn. Om met de huidige situatie te dealen, zullen we 'reformist' moeten zijn: er aan werken, dat aanpassingen, 'reformen', verbeteringen met zich meebrengen voor arbeider en burger. De strijd tussen markt en arbeid is niet voorbij, krijgt tegen de achtergrond van het financieel kapitalisme een nieuwe dimensie. We moeten ons hierbij de lering die Wouter Bos trekt uit de 'ontwrichtende werking van het financiële kapitalisme' op de bestrijding van ongelijkheden ter harte nemen, namelijk dat het soms "beter is om publieke belangen voor de markt af te schermen, dan te pogen de markt te temmen teneinde publieke belangen niet te schaden"⁴³. Dat de markt steeds verder gaat en zijn positie verder versterkt – ook, en misschien wel vooral, ten koste van de overheid-, blijkt bijvoorbeeld uit het verhaal van Feike Sijbesma, CEO DSM, in Buitenhof⁴⁴. Na erkenning dat het financieel kapitalisme de afgelopen 35 jaar is ontspoord, moeten People en Planet nu ook -uiteraard naast Profit!- primaire doelstellingen van de (grote) bedrijven worden. De macht en dus ook de verantwoordelijkheid van de grote ondernemingen ten opzichte van de overheid neemt toe. De 'incentive' voor het nemen van deze 'morele verantwoordelijkheid' moet een belastingaftrek voor deze bedrijven zijn, zo stelt Sijbesma. Zo zoekt het reële kapitalisme het volgende 'land' om in bezit te nemen, om zijn winstmarges op peil te houden. Naast de United

Nations zou er een United Business moeten ontstaan... Ik zie nog steeds de blik in de ogen van Marcia Luyten die het gesprek leidde, die ongeloof uitdrukten. Hier gebeurt precies waar Crouch⁴⁵ voor waarschuwt, namelijk dat het uiteindelijk de grote ondernemingen zijn die de taak van de overheid, en daarmee de democratie aan zich ondergeschikt maken.

11. Intermezzo: draagvlak voor tegenstrategie?

Zowel de inhoudelijke als de organisatie-vraag komen voort uit een 'verlangen' om op een nieuw niveau een vergelijkbaar evenwicht te creëren als ten tijde van het industriële kapitalisme. Een nieuw evenwicht tussen de belangen van kapitaal en arbeid, met nieuwe zekerheden én ruimte voor autonomie. Dit verlangen vindt zijn grondslag in belangrijke mate in opvattingen over rechtvaardigheid. Zoals hiervoor aangegeven, lijkt de jongere generatie gemakkelijker met onzekerheid om te kunnen gaan als de oudere generatie. Dit zou kunnen betekenen, dat waarden-oriëntaties zoals die zijn vastgelegd in traditionele instituties (vakbonden, sociale zekerheid, normale arbeidsverhouding, etc.) van de welvaartsstaat niet meer goed passen bij de waarden-oriëntaties van de nieuwe generatie. Zo ontstaat er een spanning tussen de oriëntaties van vernieuwers en traditionelen. Juist in overgangsfasen als waarin we nu verkeren is het daarom van belang om maatschappelijke analyses en maatschappij-kritiek te baseren op empirisch onderzoek naar waarden-oriëntaties, cq de beleving van (on)rechtvaardigheid⁴⁶. Nu is een actueel gemis in de huidige arbeidssociologie, dat empirisch onderzoek naar de subjectieve beleving van arbeid en bijbehorende waarden-oriëntaties over (on)rechtvaardigheid niet (ruim) voorhanden zijn⁴⁷. Een Frans grootschalig empirisch onderzoek van het onderzoeksteam van François Dubet dat er wel is, verdient daarom aandacht, waarbij ik de vraag of ervaringen uit Frankrijk zomaar van toepassing mogen worden verklaard voor de Nederlandse situatie even in het midden laat⁴⁸. Dubet onderzocht bij 1500 loonafhankelijken, middels individuele en groepsinterviews en uitgebreide vragenlijsten de beleving van (on)rechtvaardigheid op de arbeidsplaats aan de hand van drie rechtvaardigheidsprincipes: 'gelijkheid', 'prestatie' en 'autonomie'. Voor 'gelijkheid' als rechtvaardigheidsprincipe blijkt dat men een 'juiste ordening' van bijvoorbeeld inkomensniveaus rechtvaardig vindt. Men vergelijkt zich met de groep 'boven' en 'onder', en dat moet 'goed voelen'. Extreme armoede en rijkdom wordt als onrechtvaardig beschouwd. Bij 'prestatie' moet de betaling voor prestatie en betrokkenheid rechtvaardig zijn; dit wordt belangrijker gevonden dan arbeidsjaren, diploma's en status. Bij ontbreken van een goed evenwicht wordt de beleefde onrechtvaardigheid als uitbuiting gezien. 'Autonomie' relateert aan rechtvaardigheid omdat het berust op de overtuiging een 'eigen waarde' te hebben, die tot z'n recht moet kunnen komen. Vakmanschap vormt hiervoor de basis. Als dit referentiepunt ontbreekt is men geneigd zich aan de loonarbeid te onttrekken en eigen baas te worden. Kernpunt van de betekenis van Dubets onderzoek is nu, dat voor alle individuen alle drie de principes van rechtvaardigheid even belangrijk zijn, hoewel ze in een spanningsverhouding met elkaar staan. Dubet vindt hierin de verklaring voor de tegenstrijdige kritiek die werknemers uiten, en voor het feit dat tweederde van de ondervraagden een 'vernietigend pessimisme' uitdraagt. Door het ontbreken van een samenhangende opvatting over rechtvaardigheid kan men zich altijd wel als slachtoffer definiëren, is het niet rond het gelijkheidsprincipe, dan is het wel op het prestatieprincipe of op het autonomieprincipe. Beleefde onrechtvaardigheid is gebaseerd op de (toevallige) persoonlijke situatie, en niet op collectieve ervaringen, politieke binding of klasse-ideologie. Ook het 'verlangen naar rechtvaardigheid' is losgekoppeld van politieke opvattingen of ideologie. Alles moet: gelijkheid is gewenst, prestaties moeten gewaardeerd en autonomie is een centrale waarde. Müller-Jentsch vat de essentie van Dubets onderzoek nu als volgt samen: "het is een veelstemming geklaag over een onrechtvaardige wereld. De betrokkenen maken zich de wereld eigen door kritiek en niet zozeer door een positieve benadering. Daarbij blijft kritiek a-utopisch: op geen enkele wijze komt een utopie over een rechtvaardige samenleving naar voren." Müller-Jentsch haalt Habermas hier aan, die al in 1985 constateerde, dat de utopie zijn visionaire kracht verloren heeft⁴⁹. "Troost vindt het individu nog daarin, dat het de samenleving slechter gaat dan de individuen."

Het onderzoek van Dubet levert fundamentele inzichten op als het gaat om het al dan niet aanwezig zijn van draagvlak voor het beantwoorden van de inhoudelijke vraag naar het overstijgen van de huidige situatie, als wel als het gaat om het beantwoorden van de organisatorische vraag naar de machtsvorming. Reden om het verder te bestuderen. Immers, als 'kritiek op alles'⁵⁰ in grote mate de houding bepaald, dan zal het moeilijk zijn om gezamenlijk te komen tot (nieuwe) inhoudelijke perspectieven, laat staan tot gemeenschappelijk draagvlak voor organisatie en machtsvorming. Tegelijkertijd moeten we ons realiseren, dat Dubets onderzoek ook de 'andere kant van het klagen' laat zien, namelijk een schets van de gezamenlijke waarden: het geloof in *gelijkheid*, de erkenning van de *prestatie*, het streven naar *autonomie*. Perspectief is er dan wellicht te formuleren, als we de inhoudelijke vraag naar nieuwe zekerheid en autonomie en de organisatorische vraag naar machtsvorming zijn met deze waarden weten te verbinden.

11. Basisideeën voor zekerheid en autonomie – de inhoudelijke vraag

In het panelonderzoek⁵¹ over wat de kern van De Nieuwe Vakbeweging moet zijn, komt naast behoefte aan interne democratie en aandacht voor werkgelegenheid, met name naar voren, dat De Nieuwe Vakbeweging een bijdrage moet leveren aan een 'rechtvaardige samenleving' en dat er gestreefd moet worden naar 'verbondenheid en weerstand bieden: samen sterk staan'. Het lijkt een diepe wens uit te drukken om de periode van het 'sociale kapitalisme' van na WOII terug te brengen. Toen was de breed gedragen 'geest' de solidariteit om samen een nieuwe maatschappij op te bouwen. De vakbeweging heeft daar volop in meegedaan en beleefde zijn sterkste momentum wellicht aan het einde van deze periode. Enerzijds beladen met institutionele macht, anderzijds een sterke organisatie-macht, zodat Herman Bode maar hoefde te roepen: "willen we naar de Dam.... dan gáán we naar de Dam"⁵². Deze tijden zijn echter niet terug te halen, laat staan, dat ontwikkeling in arbeidsverhoudingen, (internationale) machtsverhoudingen, sociaal-politieke idealen, etc. terug te draaien zouden zijn. Als het eenmaal gekookt is, kun je er geen rauwkost meer van maken. Het financieel kapitalisme is dominant geworden met inmiddels intensieve doorwerking op de reële economie, en parallel een hegemoniale opvatting dat 'de samenleving niet voor de individuen geschikt gemaakt wordt, maar mensen geschikt gemaakt moeten worden voor de neoliberale samenleving'⁵³.

De loonarbeidssamenleving is een historische constructie, die geen claim kan doen op eeuwigheidswaarde. Ze volgde andere maatschappelijke formaties op, en er zullen andere volgen. Het is echter een waardevolle constructie, doordat ze in staat is geweest door een combinatie van arbeid en zekerheid, onzekere levenssituaties te minimaliseren en deelname van allen aan het maatschappelijk gebeuren te waarborgen. De loonarbeid vormde mede basis voor burgerschap. Als zodanig mag het een referentiepunt vormen voor vernieuwing van de samenleving. Castel benadrukt daarbij, dat er geen absolute consensus zal bestaan over de inrichting van die samenleving, maar dat er perspectief is, als er een basisidee is, dat voortbouwt op de waarden van de loonarbeidssamenleving. Geen consensus, maar regulering van conflicten, geen gelijkheid van alle 'lagen', maar vergelijkbaarheid van hun verschillen, geen absolute sociale gerechtigheid, maar controle en vermindering van willekeur van de rijken en machtigen, geen regering van allen, maar representatie van alle belangen die in de openbaarheid aan de orde zijn⁵⁴. Basisideeën die wellicht perspectief bieden vinden we onder andere bij Kees Korevaar en Paul de Beer⁵⁵. Korevaar benadrukt de 'eigen kracht' van werknemers om een goede positie te verwerven in de toekomstige arbeidsrelaties. Vakmanschap is de basis voor onafhankelijkheid en biedt de beste bescherming tegen fluctuaties op de arbeidsmarkt. Instituties, werkorganisaties en faciliterende arbeidsvoorwaarden moeten het ontwikkelen van vakmanschap, cq van onafhankelijkheid ondersteunen. De werknemer zelf kent Korevaar hierbij wel een belangrijke rol toe: "zij die aan zichzelf werken zijn niet alleen beter, maar gaan ook langer mee".

In de werkorganisaties gaat het om zeggenschap over de inrichting van het werk en om leermogelijkheden om onafhankelijkheid te bewaren. Met zijn optimistische opvatting over de kracht van werknemers zet Korevaar zich enerzijds af tegen de cultuurkritiek van Richard Sennet in 'De flexibele mens'. In tegenstelling tot flexibiliteit brengen vaste patronen namelijk ook vaak beperking van ontwikkelingsmogelijkheden met zich. Anderzijds kan hij zich ook niet vinden in de organisatiekritiek van de vakbonden als het gaat om flexibel werk. "Vakbonden voelen zich het beste thuis bij vaste banen en stabiele arbeidsorganisaties en hebben al gauw bedenkingen tegen een (grote) flexibele schil om de arbeidsorganisatie". Korevaar stelt dat uiteindelijk de arbeidsorganisatie, de onderneming of de overheidsinstelling de werknemers niet beschermen kan tegen de dynamiek van de markt – tijdelijk misschien wel, maar niet op de lange duur. Zijn conclusie is dan ook, dat "breed inzetbare werknemers de beste kansen hebben en onafhankelijk zijn op de arbeidsmarkt. Dan maakt het niet meer uit of ze een vaste baan hebben in een arbeidsorganisatie of een flexibele positie innemen"⁵⁶.

Korevaar lijkt zich met zijn optimistische benadering vooral op de 'high (en medium) potentials' te richten, die de vaktechnische, persoonlijke en sociale vaardigheden bezitten om zich staande te houden in het krachtenveld van de arbeidsmarkt. Veel werknemers hebben die vaardigheden echter niet in voldoende mate, en mogelijk is er ook niet altijd voldoende plaats op de arbeidsmarkt voor de medium potentials – en dan moet de waarschuwing van Castel ter harte genomen worden, dat er collectieve bescherming nodig is voor werknemers die in preciaire omstandigheden verkeren. De collectieve bescherming plaats Korevaar in het creëren van voorwaarden voor voldoende kwalificatie. Met de opmerking, dat de cao nog wel van belang blijft, maar dan vooral voor 'de onderkant van het inkomenssysteem', lijkt Korevaar zich echter onvoldoende rekenschap te geven van de actuele precarisering van arbeid en bestaan.

Waar Korevaar de individuele bestaansstrategie –vakman zijn- benadrukt, schetst De Beer, in het verlengde van de zekerheden van het industriële kapitalisme, hoe moderne (collectieve) bestaanszekerheid er vanuit een sociaal democratisch perspectief nu kan uitzien. Evenals Korevaar onderkent hij dat sommigen de huidige ontwikkelingen zien als erosie van bestaanszekerheid, en dat anderen de huidige ontwikkeling juist een stap vinden op weg naar nieuwe bestaanszekerheid. Provocerend stelt hij dat "flexibiliteit steeds meer een bron van zekerheid in plaats van onzekerheid" wordt⁵⁷. Daarbij onderkent De Beer meer dan Korevaar, dat er collectieve arrangementen nodig zijn, die ook bescherming bieden als er geen werk is. Hij komt tot drie eisen om moderne bestaanszekerheid vorm te geven: (1) omdat werkzekerheid niet te garanderen is, moet er een acceptabel minimum inkomensniveau gegarandeerd worden; (2) een dergelijke garantie mag participatie niet in de weg staan; en (3) barrières tussen insiders (vaste baan) en outsiders (flex-baan) moeten worden voorkomen. Deze drie eisen zouden wellicht gerealiseerd kunnen worden door invoering van een *algemene basisverzekering*, die een minimumuitkering biedt in alle gevallen van vrijwillige inkomensderving, ongeacht het dienstverband. Ook zelfstandigen zouden hier onder moeten vallen. Voor het minimumniveau wil De Beer aansluiten bij de Europese armoedegrens, die beduidend hoger ligt dan de Nederlandse. Ten tweede is *activerend beleid* nodig om zoveel mogelijk mensen in hun eigen inkomen te laten voorzien. In de derde plaats zou met een *universele arbeidsovereenkomst* het onderscheid tussen contracten voor onbepaalde en bepaalde tijd kunnen verdwijnen. Elk contract is dan voor onbepaalde tijd, maar de ontslagbescherming neemt toe en de werkloosheidspremie voor de werkgever wordt minder naarmate het contract langer loopt. Hiermee zou, aldus De Beer, het succes van de sociaal-democratie uit de 20^e eeuw in de 21^e eeuw voortgezet kunnen worden.

Precies op de dag, dat de voorzitter van de FNV-in beweging, Ton Heerts, flexwerken de oorlog verklaart⁵⁸, moeten we hier constateren, dat de aangehaalde basisideeën voor overstijging en vernieuwing duidelijk maken, dat flexibiliteit als zodanig niet het probleem is, maar precariteit.

Heerts heeft het dan ook over de uitbuiting die hard aangepakt moet worden, en niet zozeer over flexibilisering. Het vraagt om nader onderzoek om te bepalen in welke mate de pluriforme rechtvaardigheidsprincipes van Dubet precies hanteerbaar zijn, maar het zou me niet verbazen dat de principes een rechtvaardigingsgrondslag kunnen vormen voor een verdere uitwerking van de basisideeën. Immers de norm van de vaste arbeidsverhouding als basis voor rechtvaardigheid, zoals in het industriële kapitalisme, wordt hiermee overstegen. Gelijkheid, prestatie en autonomie zijn niet aan een vaste arbeidsverhouding gebonden, maar aan 'relatief eerlijke beloning', 'loon naar prestatie' en 'ruimte voor zeggenschap en eigen-invulling'.

De situatie van de uniforme norm-arbeidsverhouding tijdens het industriële kapitalisme heeft zich ontwikkeld tot een pluriformiteit aan posities op de arbeidsmarkt. Arbeiderssolidariteit was onder het industriële kapitalisme 'vanzelfsprekend' omdat je met elkaar opkwam voor wat voor ieder uniform was. Die vanzelfsprekende solidariteit is niet meer, omdat solidariteit nu vraagt om op te komen voor wat pluriform is. Wederkerigheid, welbegrepen eigenbelang, vraagt nu om meer uitleg en om erkenning van pluriformiteit.

Het organiseren van tegenmacht om de huidige ontwikkelingen het hoofd te bieden en om alternatieven daadwerkelijk te kunnen realiseren, lijkt dan ook ingewikkelder te worden. Daarmee zijn we bij de organisatievraag aanbeland.

12. Organisatie van plurale groepen – de organisatievraag

Ook bij de organisatievraag kunnen we Castel volgen en zoeken naar 'basisideeën' voor organisatievormen, die macht bieden om een nieuw perspectief voor (her)inrichting van arbeidsmarkt en samenleving te bewerkstelligen. "Representatie van alle belangen" is hierbij één van de uitgangspunten. Dit vraagt dus om ideeën die ruimte bieden aan een grote pluriformiteit aan belangenposities, waaronder ook (schijnbaar?) tegengestelde belangenposities. Zo willen de geïntegreerden met een vaste baan maar al te graag hun positie behouden en zullen zich dus afschermen tegen 'flexibele klimmers' uit de zone van precariteit, die graag een vaste plek willen veroveren in de zone van integratie. Ook maken de 'onconventionele geïntegreerden' voornamelijk meer aanspraak op autonomie dan de geïntegreerden met een vaste baan, zodat het niet vanzelfsprekend tot gezamenlijke machtsvorming komt. De organisatievraag is uiteindelijk een vraag naar de wijze waarop macht georganiseerd wordt. In de wijze waarop de vakbeweging – maar bv ook onderzoekers- geneigd zijn om met de positie van precareren om te gaan, namelijk dat hun belangen vóór hen verdedigd moeten worden, wordt voorbij gegaan aan het vermogen tot handelen van groepen die in precare omstandigheden verkeren, cq terecht zijn gekomen. Bij onderkenning van tegenstrijdigheden in hun situatie kunnen (en zullen) precareren ook voor hun belangen op (gaan) komen, en daarmee brengen ze veranderingen aan in posities, verhoudingen en perspectieven. Candeias stelt, dat de traditionele instituties in onvoldoende mate ingericht zijn om deze pluriformiteit aan belangenposities te herkennen en 'tot hun recht te laten komen'. Waar Candeias veeleer meent, dat er náást de traditonele instituties macht georganiseerd zal worden, concluderen Castel/Dörre in hun beschouwing over het precariaat, dat het empirisch niet aan te tonen is, dat er een homogene culturele onderklasse bestaat of ontstaat die 'het precariaat' zou kunnen vormen, als 'onderklasse'⁵⁹; dat beeld wordt veeleer voor populistisch sentiment gebruikt. Zij zien dan ook veeleer perspectief in de traditionele instituties. Echter niet in een 'herstel' van de posities van deze instituties, maar in het overdenken van een nieuwe positionering van belangenbehartigingsorganisaties. Tegen de achtergrond van de nieuw ontstane verhoudingen zal de machtsvraag geanalyseerd moeten worden. "Samen sterk staan", de tweede wens die uit het panelonderzoek kwam naar waar de nieuwe vakbeweging voor zou moeten staan, kan dan ook niet gaan over 'herstel' van bestaande machtsposities, maar over het ontwikkelen van een nieuwe positionering, die recht doet aan de nieuwe maatschappelijke verhoudingen. De vraag naar de organisatie van de macht in de nieuwe verhoudingen op de arbeidsmarkt kan alleen beantwoord

worden in de context van de analyse van de veranderende arbeidsmarkt en samenleving en de positie van preciaire groepen daarin. Een belangrijk element daarvan geeft de Jenaer onderzoeksgroep aan, als ze samenvattend concluderen, dat een voorwaarde voor een beleid gericht op ont-precariserings is, dat zowel politiek als vakbonden eindelijk de groeiende groep precair werkenden serieus nemen. Voor de vakbonden betekent dit, dat de eenzijdige gerichtheid op het grote bedrijf losgelaten moet worden, en dat er gericht gewerkt moet worden aan vormen van 'zelforganisatie' van precair werkenden. Het is van belang dat vakbonden niet afwachten, maar actief zich naar de (precair) werkende toe bewegen, hen opzoeken⁶⁰.

In zijn artikel over de 'functieverandering van de vakbeweging' analyseert Dörre⁶¹ de machtsbasis van de vakbeweging, waarbij hij uitkomt op de waarschuwing, dat de vakbeweging verschuift van een 'intermediaire' naar een 'gefractioneerde' organisatie, die deelbelangen behartigt, waarmee de kans op vernieuwing die passen is bij de huidige ontwikkeling van arbeidsmarkt en arbeidsverhoudingen verkeken raakt. Dörre maakt, in wat hij de Jenaer 'machtresources' benadering noemt, onderscheid tussen verschillende machtsbronnen van de vakbeweging: structurele macht (in de structuur aanwezig zijn), organisatorische macht (leden/werknemers kunnen mobiliseren) en institutionele macht (partij in het paritaire en tripartiet overleg). In de periode van het industriële kapitalisme vormden structurele en organisatorische macht een sterke basis om institutionele macht uit te oefenen, op basis waarvan met de sociale partners afspraken gemaakt konden worden. De vakbeweging kon zo een intermediaire rol spelen tussen belangenposities aan de basis en de centrale collectieve regelingen. De corporatistische benadering, waardoor de vakbeweging zich steeds meer van z'n dubbelrol onttreed en zich beperkte tot ordeningsmacht⁶². Dörre stelt nu, dat bij de toenemende versplintering van de arbeidsmarkt en toenemende precarisering deze benadering z'n kracht verloren heeft. Krampachtig vasthouden aan het centraal stellen van de institutionele macht leidt tot fragmentering, tot behartiging van werk- en inkomensbelangen van groepen loonafhankelijken tegen de overkoepelende (politieke) belangen van de organisatie als geheel in. Deze 'gefractioneerde' vakbeweging is vooral nog geïnteresseerd in het zeker stellen van de belangen in de door haar gerepresenteerde branches en ondernemingen, waaraan andere belangen ondergeschikt gemaakt worden. Uiteindelijk is dan de vakbeweging niet meer in staat om de bemiddelingsfunctie tussen kapitaal-, cq systeembelangen en de belangen van de leden niet meer efficiënt behartigen. Dörre stelt, dat er meer dan ooit onderzoek nodig is om een nieuw perspectief voor de vakbeweging te formuleren, cq de transformatie die plaats vindt –moet vinden-, te begeleiden. Dit onderzoek moet minsten drie terreinen bestrijken⁶³: ten eerste: omdat er in het ontwikkelde kapitalisme nieuwe machtsbronnen voor sociale bewegingen nodig zijn, die niet primair gericht zijn op de tegenstelling kapitaal-arbeid, moeten vakbonden meer dan ooit politieke doelen formuleren, die strategische coöperaties met andere organisaties mogelijk maken. Alleen zo kunnen politiserende impulsen uit de maatschappij in de vakbeweging ingebracht worden. Productie- en reproductiebelangen kunnen zo aan elkaar verbonden worden. In de tweede plaats moet de vakbeweging haar theoretisch fundament en grondslagen bereflecteren, waarbij betrokken moet worden, dat er allerlei vormen van maatschappelijk protest zijn, die niet alleen arbeidsgebonden zijn, maar wel uitdrukking zijn van een functieverandering van de georganiseerde arbeidsverhoudingen. In de derde plaats is onderzoek nodig naar arbeidersbewustzijn, om de subjectieve potentie helder te krijgen, die benut kan worden voor een revitalisering van de vakbeweging. Evenals Dubet verwijst Dörre naar de merkwaardige manier waarop werknemers naar hun omgeving kijken: "goede onderneming, slechte maatschappij". Onderzocht zou kunnen worden of de pluriforme rechtvaardigheidsprincipes van Dubet issues kunnen zijn voor het gesprek op de arbeidsplaats tussen pluriforme groepen. Men kan zich dan verbinden om relatieve gelijkheid tot stand te brengen, ieders prestatie te erkennen en gelijk te waarderen, en samen ruimte maken voor zeggenschap en eigeninvulling.

Het vormen van tegenmacht om alternatieven voor de huidige ontwikkelingen daadwerkelijk te kunnen realiseren, vraagt om organisatie op meerdere niveaus. Op de arbeidsplaats en in de bedrijven, in de sector maar ook intersectoraal, op lokaal/regionaal niveau, landelijk, internationaal. Hierbij moet onderkend worden, dat mensen zich niet alleen op arbeid verbinden, maar op allerlei thema's, die zich in hun wereld voordoen.

Op de arbeidsplaats moeten pluriforme groepen met elkaar in gesprek gebracht worden, omdat solidariteit niet meer vanzelfsprekend tot stand komt, maar via communicatie. Sectoraal kunnen collectieve belangen –loon, scholing, etc- behartigd worden, maar ook lokaal/regionaal moet daarin betrokken worden, vooral ook omdat baanzekerheid in een sector wellicht verschuiven moet naar werkzekerheid in een regio.

13. Tenslotte

Willen we een nieuw perspectief maken, dat 'de geest van het neoliberalisme' overstijgt, dan hebben we in ieder geval een aantal elementen, die uitwerking behoeven. Mijns inziens staan een drietal thema's daarbij centraal. De eerste plaats gaat het om *autonomie*, de oude belofte van de bevrijding van de arbeid, die in de kunstenaarskritiek van '68 weer prominent aanwezig was, maar in het financieel kapitalisme in de markt bij wijze van spreken 'geïncorporeerd' is: verandering van arbeidsorganisaties en flexibilisering hebben de kritiek 'in zich opgenomen' en er vorm aan gegeven – naar geconstateerd moet worden een ver-vorming, een uitwerking, die ver-van-z'n-vorm geraakt is. In de tweede plaats behoeft *arbeid* een nadere uitwerking. De belofte van de 'normale' of 'typische' arbeid van het sociaal kapitalisme -zingeving, participatie, emancipatie, burgerschap, toekomstperspectief- moet opnieuw overdacht worden voor de actuele vormen van arbeid. Wat is er van die belofte over, en welke nieuwe belofte is er aan arbeid te verbinden. Of kan dat niet meer aan 'arbeid' gebonden worden, maar moet dat bijvoorbeeld aan 'burgerschap' gebonden worden. Waar 'het voor iedereen gelijk' van de loonarbeidssamenleving, cq de normale arbeidsverhouding en alles wat daarvan afgeleid was, niet meer solidariseert, kan arbeid niet meer 'vanzelfsprekend' solidariseren, en moet daarvoor een andere grond gevonden worden. Het derde thema is dus *solidariteit*, dat niet meer door arbeid, maar door communicatie tot stand gebracht moet worden. Het 'voor iedereen gelijk' van het sociale kapitalisme bestaat niet meer. Er is steeds meer sprake van differentiatie, en we moeten dus leren om solidariteit niet te verbinden aan ongedifferentieerd, maar om dit te binden aan 'pluriformiteit'. Solidariteit in arbeidsorganisaties en samenleving kan alleen tot stand gebracht worden als actief pluriforme posities bij elkaar gebracht worden. Hier ligt dus in het bijzonder ook een rol voor de vakbeweging, die actief pluriforme groepen moet opzoeken en met elkaar in gesprek moet brengen om nieuwe vormen van solidariteit tot stand te brengen. Hier ligt één van de antwoorden op de vraag hoe om te gaan met de pluriformiteit aan posities op de arbeidsmarkt en diversiteit aan individuele verwerking van preciaire arbeidssituaties. Breng groepen actief bij elkaar om posities te bespreken, zodat er begrip voor elkaar ontstaat, maar ook gezamenlijk gewerkt kan worden aan versterking van de gezamenlijke positie als loonafhankelijken.

De uitwerking van vragen rondom autonomie, arbeid en solidariteit biedt perspectief voor een nieuw sociaal contract, dat voort kan bouwen op de basis van de loonarbeidssamenleving, maar deze tegelijkertijd overstijgt. *Pluriformiteit* in plaats van ongedifferentieerdheid, *solidariteit* op basis van communicatie en niet op basis van de 'vanzelfsprekende' normale arbeid, en vooral de belofte van *autonomie*, die niet alleen als z'n 'ver-vorming' tot stand moet komen in flexibele arbeidsrelaties, maar vooral ook in zich moet hebben de ruimte voor, zoals Negt het zegt: 'kritische oordeelskracht' en 'existentiële zelfstandigheid'⁶⁴.

Literatuur

Anders, Folkert, De sociale kwestie in Nederland, 1870-1918; <http://tinyurl.com/bgjp7qb>

Aulenbacher, Brigitte, Die soziale Frage neu gestellt – Gesellschaftsanalyse der Prekarisierungs- und Geschlechterforschung – in: Castel, 2009

Beukema, Leni, Ben Valkenburg, Over de grenzen van atypische arbeid, Tijdschrift voor Arbeid en Participatie, jrg.20, nr.1, 1998

Bos, Wouter, De Derde Weg Voorbij, 21^e Den Uyl-lezing, 25 jan 2010

Brinkmann, Ulrich, Klaus Dörre, Silke Röbenack (FSU Jena), *Klaus Krämer, Frederic Speidel* (FIAB Recklinghausen), Prekäre Arbeit, Ursachen, Ausmass, sociale Folgen und subjektive Verarbeitungsformen unsicherere Beschäftigungsverhältnisse, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn, 2006

Brinkmann, Ulrich, Hea-Lin Choi, Richard Detje, Klaus Dörre, Hajo Holst, Serhat Karakayali, Catahrina Schmalstieg, Strategic Unionism: Aus der Krise zur Erneuerung der Gewerkschaften? Umriss eines Forschungsprogramms (Vorwort Hans-Jürgen Urban), Jena, 2008

Candeias, Mario, Handlungsfähigkeit durch Widerspruchsorientierung – Kritik der Analysen von und Politiken gegen Prekarisierung, 2005

Castel, Robert, Die Metamorphosen der sozialen Frage, Eine Chronik der Lohnarbeit, UVK, Konstanz, 2000 (oorspr. 1995)

Castel, Robert, Die Krise der Arbeit, Neue Unsicherheiten und die Zukunft des Individuums, Hamburger Edition, Hamburg, 2011 (oorspr. 2009)

Castel, Robert, Die Wiederkehr der sozialen Unsicherheit – in: Castel, 2009a

Castel, Robert, Klaus Dörre (Hrsg.), Prekarität, Abstieg, Ausgrenzung, Die soziale Frage am Beginn des 21. Jahrhunderts, Campus, Frankfurt aM, 2009

Coenen, Harry, Over enkele uitgangspunten van wetenschappelijk onderzoek ter bevordering van solidariteit en democratie, Tijdschrift voor Arbeid en Participatie, jrg.20, nr.1, 1998

Coenen, Harry, De toekomst van de vakbeweging, Van gecentraliseerde massa-organisatie naar een federatie van gedifferentieerde organisatievormen – in: De vakbeweging vernieuwt, De Burcht, 2012

Cuperus, René, Bestaanszekerheid voor wie? – in: Socialisme en Democratie, 5/6, 2011

De Beer, Paul, Moderne bestaanszekerheid – in: Socialisme en Democratie, 5/6, 2011

Dörre, Klaus, Prekarität – Zentrum der sozialen Frage im 21. Jahrhundert, 2009

Dörre, Klaus, Funktionswandel der Gewerkschaften. Von der intermediären zur fraktalen Organisation – in: Haipeter, 2011b

Dörre, Klaus, Prekarität im Finanzmarkt-Kapitalismus – in: Castel, 2009

Dörre, Klaus, Krise ohne Krisenbewusstsein? Zur subjektiven Dimension kapitalistischer Landnahmen, Prokla, 157, jrg 39, nr 4, 2009a

Dörre, Klaus, Prekarität und Macht. Disziplinierung im System der Auswahlprüfungen, WSI-Mitteilungen, 8, 2011

Dörre, Klaus, Landnahme und die Grenzen kapitalistischer Dynamik. Eine Ideenskizze. Berliner Debatte 24.7.2012 (Berliner Debatte INITIAL 22 (2011), 4, p.56-72)

Dörre, Klaus, Abwertung, die aus der Mitte kommt. Prekarität als fatales Wettbewerbsystem – in: Heinrich Böll Stiftung, Eine Frage der Klasse? Deutschlands Mitte zwischen Abstiegsangst und den Tritt nach unten, HBS, Brandenburg, 2012

Dörre, Klaus, Hajo Holst, Einschätzungen zum Forschungsstand Prekarität, Beiträge zur Arbeitspolitik und Arbeitsforschung, IG-Metall, Frankfurt aM, 2010

Dubet, François, Ungerechtigkeiten. Zum subjektiven Ungerechtigkeitsempfinden am Arbeitsplatz, Hamburg, 2008

Dubet, François, De Grenzen der Chancengleichheit, Nueva Sociedad Sonderheft, juni 2012

Freudenschuss, Magdalena, Prekäres Wissen über prekäre Arbeit? Wissensproduktion jenseits der Arbeitssoziologie – in: WSI-Mitteilungen, 8, 2011

Habermas, Jürgen, Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energien - in: Die Neue Unübersichtlichkeit, Suhrkamp, 1985

Haipeter, Thomas, Klaus Dörre (Hrsg.), Gewerkschaftliche Modernisierung, VS Verlag, Wiesbaden, 2011

Haipeter, Thomas, Einleitung: Interessenvertretungen, Krise und Modernisierung – über alte und neue Leitbilder – in: Haipeter, 2011

Haubner, Tine, Handlungsfähigkeit unter prekären Existenzbedingungen, Vortragsmanuskript, Institut für Soziologie/FSU Jena, 25.6.2011

Herrmann, Ulrike, Wie sich die Mittelschicht selbst betrügt, interview door Daniela Krebs en Saire Horst – in: Heinrich Böll Stiftung, Eine Frage der Klasse? Deutschlands Mitte zwischen Abstiegsangst und den Tritt nach unten, HBS, Brandenburg, 2012

Holst, Hajo, Ingo Matuschek, Sicher durch die Krise? Leiharbeit, Krise und Interessenvertretung – in: Haipeter, 2011

Kaiser, Lena, Ein neuer Geist des Kapitalismus? Ein Vergleich der Konzeptionen von Luc Boltanski/Ève Chiapello und Max Weber, Magisterarbeit, Online Veröffentlicht auf dem Publikationsserver der Uni Potsdam, Voltex, 2008, 2728, Opus 27286

Kalma, Paul, Makke Schapen, Bert Bakker, Amsterdam, 2012

Korevaar, Kees, Op eigen kracht, Arbeidsrelaties na de verzorgingsstaat, Nelissen, Amsterdam, 2011

Mayer-Ahuja, Nicole, Jenseits der ‘neuen Unübersichtlichkeit’. Annäherungen an Kontouren der gegenwärtigen Arbeitswelt, SOFI-Göttingen, 2011-6

Müller-Jentsch, Walther, Fordismus perdu. Über die Krise der Arbeit und die Ungerechtigkeiten am Arbeitsplatz; boekbespreking van Castel, 2011 en Dubet, 2008; Industriële Betrekkingen 18(4), Internet 2011

Negt, Oskar, Arbeit und menschliche Würde, Steidl Verlag, Göttingen, 2001

Paugam, Serge, Die Herausforderung der organischen Solidarität durch die Prekarisierung von Arbeit und Beschäftigung – in: Castel, 2009

Pongratz, Hans J., Das Subjekt der Kritik, Eind arbeidssoziologische Kommentar zu Dubets ‘Ungerechtigkeiten’, Mittelweg, 36, 2/2011

Ruyseveldt, Joris van, Jacques van Hoof, Arbeid in verandering, OpenUniversiteit/Kluwer, 2006

Sennet, Richard, De flexibele mens, Psychogram van de moderne samenleving (oorspr: The Corrosion of Character, 1998), Byblos, Amsterdam, 2000

Standing, Guy, The precariat, The new dangerous class, Bloomsbury, London, 2011

Tinnemans, Will, Onzeker bestaan, Leven aan de rafelrand van de arbeidsmarkt, FNV, NWA’Dam, 2009

Urban, Hans-Jürgen, Die post-neoliberale Agenda und die Revialisierung der Gewerkschaften, internet, herkomst onbekend, 2007

Urban, Hans-Jürgen, Wohlfahrtsstaat und Gewerkschaften im Finanzmarkt-Kapitalismus: Der Fall Deutschland, WSI-Mitteilungen, 9, 2010, p.443-450)

Urban, Hans-Jürgen, Niedergang oder Comeback der Gewerkschaften?, APuZ, 13-14, 2010a

Urban, Hans-Jürgen, Der Aufbruch der Gewerkschaften und die Mosaik-Linke, Perspektivends, 28^e jrg, 2, 2011

Vogel, Berthold, Das Prekariat – eine neue soziale Lage? – in: Castel, 2009

Wals, Henk, Makers en stakers, Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw, IISG, Amsterdam, 2001 (zie ook: <http://tinyurl.com/aopg6q8> - strategieën voor een respectvol leven; bespreking)

WSI-Mitteilungen, Schwerpunktheft, Prekarisierung der Arbeit – Prekarisierung im Lebenszusammenhang, 8/2011

Noten

¹ Mayer-Ahuja, 2011

² Kalma, 2012, p.211

³ Zie: <http://tinyurl.com/cateu4q> Het CBS geeft aan, dat het aantal flexibele arbeidsrelaties in 2006 en 2007 sterk zijn gestegen en daarna gestabiliseerd. Er zijn momenteel 340.000 tijdelijke werkers meer dan in 2002, waarbij het CBS opmerkt: vooral veel met uitzicht op een vast contract. De trendlijnen die het CBS presenteert laten ontegenzeggelijk zien, dat het aantal vaste banen een neergaande lijn kent en het aantal flexbanen en zelfstandigen een opgaande lijn. Momenteel zijn er ca. 1,1 milj. zelfstandigen, ca. 1,2 milj. flexbanen, hetgeen toch een substantieel deel van de arbeidsmarkt is. Tevens zijn er momenteel 552 duizend werkzoekenden (7% van de beroepsbevolking).

⁴ De Volkskrant, 11.12.2012

⁵ Tinnemans, 2009

⁶ Ruyseveldt, 2006; p. 324

⁷ Aandacht voor de Duitse discussie laat onverlet, dat er door de tijd heen ook in Nederland een keur aan literatuur is te vinden die refereert aan de problematiek van onzekerheid op de arbeidsmarkt.

Herman Vuijsje schreef in 1984 ‘De economie der overtolligen’, met name over jongeren, die in een periode van grote werkloosheid geen plaats op de arbeidsmarkt kunnen bemachtigen, maar toch in de randen van het arbeidsbestel een gerespecteerd bestaan opbouwen. Marcel van Dam schreef in 2009 ‘Niemandland’, zijn waarneming van een ‘breuk in de beschaving’, die uitloopt op de hartenkreet, dat de ‘onrendabelen’ een plaats ontzegd wordt in onze samenleving, tenzij – zoals de middenklasse hen inwijft – “jullie worden zoals wij!”. In één van zijn bijdrages aan het Somso-debat van midden jaren ‘80 schrijft Claus Offe, dat er zich een historisch unieke situatie voordoet, namelijk “dat onze samenlevingen welvarend blijven, terwijl een belangrijk deel van hun leden, wier arbeidskracht ongebruikt en onbeloond is, zich op of onder de

---

armoedegrens bevinden". En tenslotte mag het 'Van Waarde'-project van de Wiardi Beckman Stichting niet ongenoemd blijven, aangezien daarin een veelheid van materiaal bij elkaar is gebracht ter duiding van onze huidige samenleving. In de inleiding van het deel over 'Arbeid' geven Monika Sie Dhian en Paul de Beer bijvoorbeeld aan, dat "er een omvangrijke groep kansarmen blijft, voor wie er nog altijd geen plaats is op de arbeidsmarkt". En alle aandacht van vele organisaties zoals de Sociale Alliantie en de FNV.

Uiteraard heeft de overheid in de achterliggende jaren een belangrijke en actieve rol gespeeld in de ontwikkeling van de arbeidsmarkt, breder: in de verschuiving tussen rol van markt, overheid en civil society. Zo analyseert het WRR-rapport 87, "Publieke zaken in de marktsamenleving" het ontstaan van wat de 'marktsamenleving' genoemd wordt en verschuiving van rollen van markt, overheid en samenleving. De overheid moet een ordenende rol spelen, maar het rapport roept de vraag op of de overheid dat ook wel kán. De overheid heeft in de jaren negentig, vanuit een eenzijdige groei-filosofie – met de zogenoemde 3^e weg – de markt veel meer ruimte gegeven dan goed is gebleken. Wouter Bos onderkent in zijn Den Uyl-lezing in 2010, dat de markt teveel de vrije hand is gegeven (-) en een "te positieve houding ten opzichte van bedrijfsleven, vrije markt en ondernemerschap". Hij stelt dat "het financieel kapitalisme zeer ontwrichtend gewerkt" heeft.

Vuijsje, Herman, *De economie der overtoligen, Langs ongebaande paden naar inkomsten en zelfrespect*, Anthos, Baarn, 1984.

Dam, Marcel van, *Niemandslaan, Biografie van een ideaal, De Bezige Bij, Amsterdam, 2009.*

Offe, Claus, Karl Hinrich, Helmut Wiesenthal, *De crisis van de verzorgingsstaat; alternatieve manieren van herverdeling van arbeid – in: Arbeid en Inkomen, Folia 18, nr 5 in de serie 'Tegenspraken, dilemma's en impasses van de Verzorgingsstaat*, Amsterdam, 1986.

Monika Sie Dhian, Paul de Beer, *Goed werk, Arbeid in tijden van mondiaal financieel kapitalisme, S&D, 9/10, 2011.*

Tinnemans, Will, *Onzeker bestaan, Leven aan de rafelrand van de arbeidsmarkt, FNV, NwA'dam, 2009.*

WRR, *Publieke zaken in de marktsamenleving, Synopsis rapport 87, Den Haag, 2012.*

Bos, Wouter, *De Derde Weg voorbij, 21e Den Uyl-lezing, 25.2.2010.*

⁸ Castel, Robert, *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*, Fayard, 1995.

Robert Castel is een invloedrijke Franse socioloog. Gerelateerd aan Pierre Bourdieu en Michel Foucault. Directeur onderzoek aan de École des hautes études en sciences sociales.

Ik baseer me verder op de Duitse vertalingen en de wijze waarop met name in Duitsland de opvattingen van Castel ingang hebben gevonden en universitair sociaal-wetenschappelijk onderzoek in gang hebben gezet, waarbij ook onderzoeksinstituten die aan vakbeweging en sociaal-democratische partij gelieerd zijn betrokken zijn en, naast ander bonden, in het bijzonder ook de IG-Metall. De receptie van het gedachtegoed van Castel in Duitsland leidt ook tot samenwerking, die tot uitdrukking komt in een bundel die Castel met Klaus Dörre van de universiteit van Jena uitgeeft.

⁹ Even vasthouden:

>Offe: *krisis van de loonarbeid – 1986 – Soms-debat Folia 18, p. 88)*

>Ive Marx, *S&D, 1997 (art 320) – er is niet langer werk voor iedereen – economisch overtoligen*

>Elchardus (art 237) – *scheiding hoog-laag opgeleiden*

>Integratie als nieuwe sociale kwestie

¹⁰ Herrmann, 2012

¹¹ De termen 'individuele' en 'collectieve' 'bestaansstrategie' ontleen ik aan het boek *Makers en Stakers* van Henk Wals, dat handelt over de bestaansstrategieën van Amsterdamse bouwvakarbeiders aan het begin van de twintigste eeuw, ten tijde van ontstaan/opbouw van de vakorganisaties. Het gaat om de mogelijkheden die arbeiders (met hun gezinnen) hebben, om hun doelen te bereiken. Daarbij staat enerzijds een heel repertoire aan individuele strategieën ter beschikking om een materiële basis te verwerven (loonarbeid, handeltje, klussen, evt migratie als werk niet voorhanden is) en om risico's van werkloosheid, ziekte en ongeval af te dekken, cq te verzachten (sparen, verpanden van spullen bij de lommerd, op de pof leven, armenzorg). Anderzijds zijn er collectieve bestaansstrategieën, als men zich verbindt in een organisatorisch verband om collectieve belangen tegenover derden te behartigen. Dat kan gaan om een politieke partij, een vakbond, een corporatie of verzekeringsmaatschappij. Het concept van de bestaansstrategieën maakt duidelijk, dat in het leven van elk bestaan er keuzes te maken zijn – overwegingen en omstandigheden die daaraan ten grondslag liggen kunnen wijzigen. Wals, 2001, p.16. Overigens wordt onder andere in actueel armoede-onderzoek ook dit concept gebruikt.

¹² Castel, 2009a

¹³ O.a.: Castel, 2011, p.21, p.11

¹⁴ Castel, 2000; p.13

¹⁵ Anders, Folkert, *De sociale kwestie in Nederland, 1870-1918*; <http://tinyurl.com/bgjp7qb>

¹⁶ Minister-president Den Uyl zei dit naar aanleiding van de oliecrisis. Hierop volgde: "We zullen ons blijvend moeten instellen op een levensgedrag met een zuiniger gebruik van grondstoffen en energie". In zijn essay, "Een collectieve ervaring die de ogen opent" in de Volkskrant van 14-7-2012 merkt Peter Giessen hierover cynisch op: "Wat volgde was een periode van grenzeloze groei.....".

¹⁷ Kalma, 2012, p.11

¹⁸ Castel, 2011

¹⁹ Kalma, 2012, p.20

²⁰ Castel, 2000, p.357

²¹ Castel, 200, p.360

²² Castel, Dörre (Hrsg), 2009, p.16

²³ Brinkman, 2006

²⁴ Castel, 2009, p. 16

²⁵ Brinkman, 2006, p.17; Castel, 2009, p.17. Volgens de Internationale ArbeidsOrganisatie (ILO) zijn 'precair werkenden' diegenen, die op grond van hun arbeidsstatus slechts geringe zekerheid van arbeidsplaats genieten, weinig invloed hebben op de vormgeving van hun arbeidssituatie, slechts ten dele door arbeidsrechten beschermd zijn, en voor wie de kansen om hun materiële bestaan te verzekeren door arbeid in de regel slecht zijn. Aangehaald bij Vogel, 2009

²⁶ Zie Castel, 2009, p35-64; Dörre, 2009; Dörre, 2012

²⁷ Ik baseer me voor Boltanski vooral op de 'Magisterarbeit' van Lena Kaiser, 2008. Kaiser vergelijkt de 'geest van het kapitalisme' zoals Boltanski die gebruikt, met de 'geest van het kapitalisme' zoals Weber die bedoeld heeft. Bij Weber verwijst deze in eerste instantie naar rationalisering van opvattingen ten opzichte van de protestantse ethiek.

²⁸ Dörre, 2012, p. 3

²⁹ Interessant is, dat de wijze waarop het kapitalisme kritiek verwerkte, c.q in zich 'opnam', enerzijds leidde tot een gevoel van 'overwinning', maar anderzijds tegelijkertijd de critici –waaronder de vakbeweging als het klassieke instituut voor sociale kritiek- als het ware zand in de ogen strooide, waardoor de ontwikkeling onvoldoende geanalyseerd en begrepen werd (zie Kaiser, p. 38).

³⁰ In zijn 'Ideenskizze' (2012) analyseert Dörre verder over de grenzen van de kapitalistische dynamiek – zo die al bestaat. Kort enkele punten daaruit: (1---), (2---), (3. De basisinstituten van de nooroeuropese maatschappijen, loonarbeid, economische organisatie en welvaartsstaat, zullen niet onveranderd de huidige ontwikkeling overleven. De maatschappelijke transformatie heeft met het spanningsveld van ecologische, sociale en democratische vragen van doen.

³¹ Castel, 2009, p. 41.

³² Dörre, 2009

³³ De term precariteit is voor het eerst gebruikt door Pierre Bourdieu. Herkomst is het Latijnse woord 'precarius', dat niet alleen 'onzeker' betekent, maar ook 'voorbijgaand', 'behoefstig', 'auf Widerruf gewährt', durch Bitten erlangt, en ook: 'in feodale afhankelijkheid'.

³⁴ Aulenbacher, 2009, p.75

³⁵ Castel, 2009, p. 43.

³⁶ Drie typen van 'in-bezit-nemen' ('Landnahme') door het kapitalisme naar Dörre, in: Castel, 2009, p.57:

	Type van 'in-bezit-nemen'		
	Oorspronkelijke accumulatie	Fordistisch 'in-bezit-nemen'	Financieel-kapitalistisch 'in-bezit-nemen'
Tijd-ruimte	begin 16 ^e eeuw (industriële revolutie) tot laat in de 18 ^e eeuw; (-) dominante kapitalistische eigenaars-ondernemingen	incubatie vanaf jaren 20 19 ^e eeuw; ontplooiing na 1945; dominantie fordistische grote ondernemingen	vanaf jaren '70; dominantie van belegd kapitaal
Transformatie-crisis	economische wereldcrisis 1857; overgang naar georganiseerde kapitalisme/imperialisme	grote depressie van 1929-1930	globale financiële crisis 2008
Object	feodale productiewijze; agrarische sector; traditioneel handwerk; koloniën	dualisme van industriële en traditionele productie; traditionele levenswijzen	door de markt begrensde instituties; gede-commodificeerde gebieden en sectoren
Eigendoms-verhoudingen	monopolisering van het bezit van productiemiddelen	managerskapitalisme; sociaal eigendom van de loonafhankelijken	versterking aaneelhouders; afbouw en onteigening van sociaal eigendom
Tijd-regiem	regiem van de 'mechanische tijd'; standaardisering van tijd	regiem van de 'georganiseerde tijd'; planbaarheid	regiem van de kort-cyclische tijd en de snelle winsten
Ruimte-regiem	vorming moderne naties; hegemonie van het empire; vroege systemen van kolonialisatie; slavenhandel; ruimtelijke expansie van kapitaal	US-hegemonie; bi-polariteit; ontkolonialisering; regionale economische blokken; lange termijn fixatie (tijd-ruimtelijk) van kapitaal	nieuwe globalisering; einde van de bi-polariteit; selectieve US-dominantie; opkomen van de BRIC-staten; afbreken van tijd-ruimtelijke fixatie van kapitaal
Transfer mechanisme/ contrôle	despotische heerschappij van de bezitters van kapitaal; disciplineren tot loonarbeid door afnemen van rechten en commodificering	systeem van vaste wisselkoersen (Bretton Woods); keynesiaanse economischepolitiek; opbouw van collectieve rechten op bescherming en participatie; materiële deelname loonafhankelijken aan de vooruitgang van de productie; ont-commodificering	fluctuerende wisselkoersen; monetarisme; erosie van collectieve rechten op scherming en participatie; selectieve verdeling van sociaal eigendom; toename verticale ongelijkheid; marktgecentreerde controle; her- en ont-commodificering

<i>Sociaal vraagstuk; precariserend</i>	<i>ontstaan klassemaatschappij; structurele precariteit van de loonarbeid</i>	<i>maatschappij van gelijken; marginale armoede en precariteit</i>	<i>sociale 'afsluitingen'; toename verticale ongelijkheid tussen klassen/lagen; discriminerende precariteit</i>
<i>Tegenmacht</i>	<i>structurele arbeidersmacht; arbeidsonrust; spontane verontwaardiging; eerste aanzetten georganiseerde arbeidersmacht</i>	<i>institutionalisering van arbeidersmacht; nieuwe sociale bewegingen</i>	<i>associatieve macht (systhese van arbeidersmacht en nieuwe klasse-onspecifieke machtsbronnen)</i>

³⁷ De drie typen van de 'geesten van het kapitalisme' naar Boltanski/Chiapello, 2005; overgenomen uit Kaiser, 2008, p.98:

	Eerste geest eind 19 ^e eeuw	Tweede geest 1940-1970	Derde geest sinds 1980
<i>Vormen van kapitaal-accumulatie</i>	<i>kleine familiebedrijven; burgerlijk kapitalisme</i>	<i>door managers geleide ondernemingen; grote industriële ondernemingen; massaproductie; economische politiek van de staat</i>	<i>netwerk van ondernemingen; internet en biotechnologie; globaal financieel systeem; differentiatie in productie</i>
<i>(Individuele, LK) prikkels</i>	<i>bevrijding van lokale gemeenschappen; vooruitgang</i>	<i>carrière-kansen; machtsposities; mogelijke efficiëncy in 'vrije gebieden'</i>	<i>geen autoritaire chefs meer; onscherpe organisatie-structuren; innovatie en creativiteit; voortdurende verandering</i>
<i>Fairness</i>	<i>mixture van familiale en marktgerichte fairness</i>	<i>meritocratie, die efficiëncy hoog waardeert; door doelstellingen gestuurde ondernemingsleiding</i>	<i>nieuwe vorm van meritocratie, die mobiliteit en de vaardigheid om een netwerk te onderhouden hoog waardeert; elk project is een gelegenheid, om het eigen aanpassingsvermogen te verbeteren</i>
<i>Zekerheid</i>	<i>privé-eigendom; persoonlijke relaties; liefdadigheid; paternalisme</i>	<i>lange termijn planning; carrière-planning; welvaartsstaat</i>	<i>die mobiel zijn en zich aan kunnen passen geven ondernemingen bronnen voor zelfhulp, om zichzelf te managen</i>

³⁸ O.a. Dörre, 2009, p.48

³⁹ Dörre noemt de precare arbeid in de periode van het industriële kapitalisme 'marginale' precariserend, omdat de normale arbeidsverhouding centraal stond, en andere werkzaamheden (van met name vrouwen) veelal als 'aanvullend inkomen' werd gezien. De vrouwen-emanipatie heeft dit beeld bijgesteld. Zie bij Aulenbacher.

⁴⁰ Dörre, 2012, p.41

⁴¹ Haubner, 2011

⁴² Castel, 2009, p.381

⁴³ Bos, Wouter, De Derde Weg voorbij, 21^e Den Uyl-lezing, 25.1.2010

⁴⁴ Buitenhof, 20.1.2013

⁴⁵ Crouch, Colin, Postdemokratie, 2008 (oorspr. 2003)

⁴⁶ Pongratz, 2011

⁴⁷ Een stelling die breed onderschreven wordt: o.a. Pongratz 2011, Dörre 2009a

⁴⁸ Pongratz, 2009, acht de Franse gegevens, op enkele specifieke punten na, zeer goed van toepassing op de Duitse situatie. Ik baseer me in de beschrijving hier op besprekingen van Pongratz, 2009 en Walther Müller-Jentsch, 2011

⁴⁹ Habermas, 1985

⁵⁰ ....elke vakbondsbestuurder kent de situatie dat perspectief in een gesprek moeilijk te vinden is, doordat er voortdurend nieuwe kritiek gezocht wordt...

⁵¹ DNV, panelonderzoek april 2012

⁵² Herman Bode, 4 mrt 1980

⁵³ Bij Kalma, Makke Schapen, naar Van Dam's Niemandland

⁵⁴ Castel, 2000, p.393

⁵⁵ Korevaar, 2011; De Beer, 2011

⁵⁶ Korevaar, 2011, p.87

⁵⁷ De Beer, 2011, p. 103

---

⁵⁸ Eldert, Bart van, FNV verklaart het flexwerken de oorlog, voorzitter Ton Heerts pakt uitbuiting hard aan, AD, 28.2.2013

⁵⁹ Er is in de sociale wetenschappen een discussie gaande over de vraag of er zoets als een nieuwe klasse aan het ontstaan is, het precariaat, vergelijkbaar met het proletariaat van Marx. Guy Standing geeft zijn boek 'The precariat' als ondertitel mee: 'The new dangerous class', en begint zijn voorwoord met de opmerking, dat het boek gaat over "een nieuwe groep in de wereld, een klasse-die-in-de-maak is". De globale flexibilisering van de arbeidsmarkt betekende het verschuiven van risico's en onzekerheid naar werkers en hun families, met als resultaat een globaal 'precariat', bestaande uit vele miljoenen op de hele wereld, die geen 'anker voor stabiliteit' meer hebben. Een groeiende massa van mensen, wier situatie beschreven kan worden in termen van vervreemding, anomie, angst en boosheid. Politieke onverschilligheid en het volgen van populistische politici zijn waarschuwingstekens. Het gevaar van deze groeiende groep is volgens Standing, dat het nog geen klasse-voor-zich is, en onderling 'oorlog voert'. Aan hun angsten en onzekerheden zal gehoor gegeven moeten worden, en vertaald in een adequate politiek. De EuroMayDay-demonstraties kunnen onder andere gezien worden als eerste organisatie-vorm van dit precariat en in veel steden ontstaan inmiddels zelfbewuste groepen, die hun identiteit er aan ontlene tot het precariat te behoren: "We are hireable on demand, available on call, exploitable at will and fireable at whim. We are the precariat" (bij: Freudenschuss). Om klasse-voor-zich te worden heeft het precariat een Stem nodig, aldus Standing, en een (globaal) agentschap. In principe zouden vakbonden zich kunnen veranderen om de belangen van het precariat ook te representeren, maar Standing acht het niet waarschijnlijk dat dit gebeurt, want "als er een clash is tussen de financiële belangen van haar leden enerzijds en sociale of ecologische issues anderzijds, dan gaat ze toch voor de belangen van de eigen leden". Hij stelt dan, dat progressieve mensen ermee moeten stoppen te verwachten dat vakbonden iets zullen doen dat ingaat tegen de functie die ze vervullen, en dat er een nieuw type collectief orgaan nodig is om de uitdaging van de collectieve onderhandelingen op te pakken.

---

⁶⁰ Brinkman, 2006, p. 89

⁶¹ Dörre, 2011b

⁶² Dörre, 2011b, 272

⁶³ Dörre, 2011b, 296 ev

⁶⁴ Negt, 2001, p.617